

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ I

Gabriel Millet, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine, Monténégro)*. Fascicule I. Album présenté par A. Frolow. Paris 1954. Σελίδες XV και 94 πίνακες.

Τὸ λεύκωμα τοῦτο, τὸ πρῶτον σειρᾶς ὁμοίων, τὰ ὁποῖα πρόκειται ν' ἀκολουθήσουν, περιλαμβάνει πολυτίμους φωτοτυπίας, γενομένας ἐκ φωτογραφιῶν, πὺν εἶχε λάβει ὁ αἰμίμητος Γαβριὴλ Millet κατὰ τὰς ἐπανελημμένας ἀποστολάς του εἰς τὴν Σερβίαν, καὶ ἐκ σχεδίων τῆς συνοδευούσης αὐτὸν συζύγου του Σοφίας Millet. Ὁ Millet, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ὁ κυρίως γνωρίσας εἰς τὴν διεθνή ἐπιστήμην τὰ μνημεῖα τῆς Σερβίας, ἐπεσκέφθη τὴν χώραν αὐτὴν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1906. Αἱ σημειώσεις, αἱ φωτογραφίαι καὶ τὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα ἀπεκόμισεν ἀπὸ τὴν πρώτην του αὐτὴν γνωριμίαν μὲ τὰ μνημεῖα τῆς Σερβίας, τοῦ ἔδωκαν τὸ ὕλικὸν διὰ τὸ σοφὸν βιβλίον του *L'ancien art serbe. Les églises* (Παρίσιοι 1919) καὶ τὸν ἐβοήθησαν εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του *Recherches sur l'icographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles* (Παρίσιοι 1916). Ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι τοῦ 1933 ὁ Millet ἐπεσκέφθη πέντε ἀκόμῃ φορὰς τὴν Σερβίαν συμπληρῶν τὰς παρατηρήσεις του καὶ ἀποκομίζων ἐκάστοτε μέγαν ἀριθμὸν φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων. Οὕτω ἠδυνήθη νὰ συμπληρώσῃ ὄρισμένα κενὰ τοῦ περὶ τῆς παλαιᾶς σερβικῆς ἀρχιτεκτονικῆς βιβλίου του μὲ τὸ μακρὸν ἄρθρον *Études sur les églises de Rascie*, τὸ δημοσιευθὲν εἰς τὸν Α' τόμον (Παρίσιοι 1930) τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του συλλογῆς μελετῶν ὑπὸ τὸν τίτλον *L'art byzantin chez les Slaves*.

Ἡ ζωηρὰ ἐπιθυμία τοῦ Millet νὰ ἐκδώσῃ εἰδικὸν σύγγραμμα περὶ τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Σερβίας δυστυχῶς δὲν ἐπραγματοποιήθη, τὸ δὲ πολύτιμον φωτογραφικὸν ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ὁ ἐκλιπὼν διδάσκαλος μὲ τόσους κόπους εἶχε συγκεντρώσει, ἔμενεν οὕτω ἀχρησιμοποίητον ἀπὸ τοὺς ἐρευνητάς. Τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὕλικου τούτου κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀνδρέου Grabar ἀπεφάσισε ν' ἀναλάβῃ τὸ εἰς Παρισίους ἐδρεῦον Ἐθνικὸν κέντρον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης (*Centre national de la recherche scientifique*). Ἡ ὅλη ἐργασία ἀνετέθη εἰς τὸν διαπρεπῆ βυζαντινολόγον κ. Ἀνατόλιον Frolow, ὁ ὁποῖος ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας μὲ ἔξαιρετικὴν ὁμολογουμένως ἐπιτυχίαν τὴν ἐκδοσιν τοῦ Α' τούτου λευκώμα-

τος καὶ νὰ συντάξῃ τὸ βραχύ, ἀλλ' ἐξόχως διαφωτιστικὸν ἐπεξηγηματικὸν κείμενον, ὅπου δίδονται αἱ ἀπαραίτητοι περὶ ἑκάστου τῶν δημοσιευομένων μνημείων πληροφοροίαι καὶ πλήρης ἢ πρὸς αὐτὸ σχετικὴ βιβλιογραφία. Οἱ ἐκτελέσαντες ὁμοίαις ἐργασίαις εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσουν δεόντως τοὺς κόπους, τοὺς ὁποίους ὁ κ. Frolow κατέβαλε, διὰ τὴν ταξινόμησιν τοῦ φωτογραφικοῦ ὕλικου. καὶ μάλιστα μακρὰν τῆς χώρας, ὅπου τὰ ἀπεικονιζόμενα ζωγραφικὰ μνημεῖα εὐρίσκονται, γεγονόςδ δυσχεραῖνον ἀκόμη περισσότερον τὴν ἐργασίαν τῆς κατατάξεως καὶ τοῦ ταυτισμοῦ τῶν φωτογραφιῶν. Ἀκριβῶς δὲ τὸ ὅτι ἡ ἐργασία ἐγένετο μακρὰν τῆς Γιουγκοσλαβίας εἶναι ἴσως ἡ αἰτία κάποιας ἀσαφείας, παρατηρουμένης εἰς τὴν διάρκειαν τῶν διαφόρων στρωμάτων τοιχογραφιῶν εἰς τὰ εἰκονιζόμενα μνημεῖα καθὼς καὶ εἰς τὴν χρονολογίαν τῶν διαφόρου ἐποχῆς διακοσμήσεων, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν εἰς τὸ ἕδιον μνημεῖον. Ἡ ἀσάφεια ὅμως αὐτὴ ἀσφαλῶς δὲν προέρχεται ἀπὸ ἄγνοιαν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ παλαιὰ ταῦτα ζωγραφικὰ μνημεῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη λεπτομερῶς μελετηθῆ.

Εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο λεύκωμα ἀπεικονίζονται τὰ παλαιότερα ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ σερβικοῦ ἐδάφους σφριζόμενα ζωγραφικὰ μνημεῖα, τὰ περιλαμβανόμενα μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ 11ου καὶ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος. Τὰ μνημεῖα ταῦτα δύνανται νὰ διαιρεθοῦν γεωγραφικῶς εἰς δύο ομάδας, εἰς τὰ τῆς Βορείου Μακεδονίας, δηλαδὴ τῆς βυζαντινῆς Σερβίας, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὰ παλαιότερα, καὶ εἰς τὰ τῆς περιοχῆς τῆς Ρασκίας. Ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν πρῶτον τὰ σπουδαιότερα τῶν ζωγραφικῶν μνημείων, τῶν εἰκονιζομένων εἰς τὸ λεύκωμα, διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς τὰ συμπεράσματα, τὰ προκύπτοντα ἀπὸ τὴν μελέτην των.

Ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδος ἰδρῦθη ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀχριδῶν Λέοντος (1037 - 1056). Ἐκτοτε ὑπέστη πολλὰς μεταρρυθμίσεις καὶ ἐπαναζωγραφίσεις, αἱ ἀρχαιότεραι ὅμως διασωθεῖσαι εἰς αὐτὴν τοιχογραφίαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὴν κτίσιν τοῦ μνημείου, ἀνήκουν δηλαδὴ εἰς τὸ δευτέρον τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος. Μία προσωπογραφία ἐκεῖ ὑπάρχουσα ὑπετέθη ὅτι εἰκονίζει τὸν πρωτοσεβαστοκράτορα Ἰσαάκ, τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰσαάκ Α' Κομνηνὸν (1057 - 1059), ὁ ὁποῖος ἐθεωρήθη ὡς ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ναοῦ. Τὴν ὑπαρξιν ὅμως τῆς προσωπογραφίας ταύτης τελευταῖον ὁ κ. Λιουμπίνκοβιτς θεωρεῖ ὅλως φανταστικὴν. Τὴν ὑπόθεσιν τέλος Βουλγάρων ἱστορικῶν, ὅτι πρόκειται περὶ μνημείου, ἀνεγερθέντος κατὰ τὴν βουλγαρικὴν κατοχὴν τοῦ τσάρου Βόριδος (927 - 968) ἢ ἐπὶ τοῦ Σαμονήλ (996 - 1014), ὁ κ. Frolow ἀπορρίπτει ἀσυζητητί, καὶ δικαίως, ἐφ' ὅσον οὐδεμία περὶ τούτου ὑπάρχει γραπτὴ μαρτυρία.

Ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος εἰς τὸ Νέρεξι παρὰ τὰ Σκόπια, μνημεῖον, γενόμενον γνωστότατον, ἀφ' ὅτου ἀπεκαλύφθησαν αἱ κοσμοῦσαι αὐτὸ περίφημοι τοιχογραφίαι, ἰδρῦθη συμφώνως πρὸς τὴν σφ-

ζομένην επιγραφὴν κατὰ τὸ 1164, σύγχρονοι δὲ εἶναι καὶ αἱ τοιχογραφίαι του. Εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρεται ὅτι ὁ ναὸς ἰδρύθη «ἐκ συνδρομῆς κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ υἱοῦ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Θεοδώρας». Τὸν Ἀλέξιον τοῦτον ὁ Κοντακῶφ ἐθεώρει ὡς τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἀλέξιον Β΄ Κομνηνὸν (1180 - 1183), ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὐτή, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ κ. Frolow, δὲν εἶναι διόλου πιθανή. Πρόκειται ἁπλῶς περὶ μέλους τῆς βασιλευούσης δυναστείας τῶν Κομνηνῶν.

Σύγχρονοι περίπου ἦσαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς καταστροφείσης, φαίνεται, ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου εἰς τὴν θέσιν Τζουρτζέβι Στουπόβι (Στύλοι ἢ πύργοι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου) παρὰ τὸ Νόβι Παζάρ, ἡ ὁποία ἐκτίσθη ὀλίγον πρὸ τοῦ 1168 ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Νεμάνια. Εὐτυχῶς αἱ πολῦτοιμοι τοιχογραφίαι τοῦ μνημείου εἶχον φωτογραφηθῆ ὑπὸ τοῦ Millet καὶ ἐξ αὐτῶν πλέον εἶναι δυνατόν νὰ λάβωμεν ἰδέαν τῆς σημασίας των.

Περὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Κουρμπίνοβο παρὰ τὴν λίμνην τῆς Πρέσπας οὐδεμίαν ὑπάρχει γραπτὴ πληροφορία. Αἱ σημαντικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τούτου, γενόμεναι τὸ πρῶτον γνωσταὶ μόλις τὸ 1940, τοποθετοῦνται ὑπὸ τοῦ κ. Frolow μὲ πολλὴν πιθανότητα εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν μεγάλην Μονὴν τῆς Στουντένιτσας ἐκτὸς τῶν ὀλίγων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, γενομένων εἰς τὰ τέλη πιθανῶς τοῦ 12ου αἰῶνος, ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ὁ γραπτὸς διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου. Ὁ ναὸς οὗτος ἐκτίσθη ὀλίγον μετὰ τὸ 1183, ἀλλ' αἱ τοιχογραφίαι του ἔγιναν συμφώνως πρὸς τὴν εὐρεθεῖσαν ἐπιγραφὴν κατὰ τὸ 1208 - 9. Ἐπίσης εὐρέθη ἐκεῖ καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἑλληνοζωγράφου, τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν διακόσμησιν ταύτην. Δυστυχῶς ἡ φθορὰ τῆς ὑπογραφῆς, πανομοιότυπον τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ κ. S. Radojčić εἰς τὸν Α' τόμον τῶν Πεπραγμένων τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (σ. 435, εἰκ. 1), εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ εἶναι εὐκόλος ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ὀνόματος.

Ὀλίγαι εἶναι αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναλήψεως τῆς Ζίτσας, αἱ γενόμεναι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1219 καὶ 1235, καὶ τοῦτο, διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ναοῦ διεκοσμήθη ἐκ νέου ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάββα Γ' (1307 - 1315).

Ἡ Μονὴ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Μιλέσεβο διασφύζει ἄθικτον σχεδὸν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐξόχως ἐνδιαφερούσης διακοσμήσεώς της, γενομένης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1230 καὶ 1237 ὑπὸ τοῦ κράλη Βλαδισλάβου, τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐκεῖ καὶ ἡ γνωστοτάτη ἑξαιρετικῆς τέχνης προσωπογραφία.

Ἄν εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα προστεθοῦν καὶ αἱ ὀλίγαι τοιχογραφίαι τῆς Βοδοτσᾶς (πιθανῶς τῆς παλαιᾶς μητροπόλεως Στρουμίτζης) καὶ τῆς Μοράτσας (1252), ἔχομεν τὸ σύνολον τῶν εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο λεύκωμα δημοσι-

ευομένων ζωγραφικῶν ἔργων, τῶν εὐρισκομένων ἐπὶ τοῦ ἑδάφους τῆς σημερινῆς Σερβίας.

Ἡ μελέτη τῶν μνημείων τούτων ἔχει ἔξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἀσχολούμενον μὲ τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν καὶ μὲ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει αὕτη εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια.

Εἶναι πράγματι καταπληκτικὴ ἡ ὁμοιότης, ἡ παρατηρουμένη μεταξὺ τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν τοιχογραφικῶν τούτων, ὅπως τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδος, τῆς Παναγίας εἰς τὴν Μονὴν τῆς Στουντένιτσας, τοῦ Κουρμπίνοβο καὶ ἄλλων ἀκόμη, πρὸς τὰς συγχρόνους, τὰς σφριζόμενας εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, αἱ ὁποῖαι τελευταῖον ἦλθον εἰς φῶς καὶ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Σ. Πελεκανίδου εἰς τὸν Α' τόμον τῶν Πεπραγμένων τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (σ. 404 κ. ἐξ. καὶ πίν. 81 - 83). Μειγίστη ἐπίσης εἶναι ἡ συγγένεια τούτων καὶ πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριάς. Ἀλλὰ τὰς ὁμοιότητας αὐτὰς εὐρίσκομεν καὶ εἰς μνημεῖα ἀποκέντρων βυζαντινῶν πόλεων. Μεταξὺ τῶν τοιχογραφικῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας εἰς τὴν Μονὴν Στουντένιτσας καὶ τῶν ὀλίγων συγχρόνων, αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς Καλαμπάκας καὶ εἰς τὴν ἠρειπωμένην βασιλικὴν τῶν Σερβίων, ἡ συγγένεια εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐξηγεῖται εὐκόλως, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι αἱ διακοσμήσεις αὐταὶ τῆς Σερβίας εἶναι ἔργα ἑλληνικῶν χειρῶν. Ἐκτὸς τῆς διασωθείσης ὑπογραφῆς τοῦ Ἑλληνος ζωγράφου εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Μονῆς Στουντένιτσας, ἑλληνικαὶ εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, αἱ συνοδεύουσαι τὰς σκηναὶς καὶ τὰς μορφὰς τῶν ἁγίων εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος, εἰς τὸ Νέρεξι, εἰς τὸ Τζουρτζέβι Στουπόβι, εἰς τὸ Κουρμπίνοβο. Βεβαίως αἱ ἐπιγραφαὶ δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλῆς τεκμήριον, διότι, ὅπως εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Millet (*Recherches sur l' iconographie de l' Evangile*, 632), «πρέπει νὰ ἔχη τις ὑπ' ὄψει του ὅτι τὰ κείμενα ταῦτα πολὺ λάκκισ ἐπανεζωγραφήθησαν καὶ μετεβλήθησαν». Ἀνεξαρτήτως ὁμως τῆς γλώσσης τῶν ἐπιγραφῶν, παραμένει πάντοτε ἡ ἀναμφισβήτητος ὁμοιότης πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας, τινὰ τῶν ὁποίων ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Καὶ τοῦτο, νομίζω, εἶναι τὸ ἀσφαλέστερον τεκμήριον.

Τοῦτο ἠμφεσβητήθη ὑπὸ τινων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὑπὸ τοῦ κ. A. Grabar (*La peinture byzantine*, Genève 1953, 143), κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ὁποίου εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ κράλη Βλαδισλάβου ἰδρυθεῖσαν καὶ διακοσμηθεῖσαν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τοῦ Μιλέσεβο, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, μεταξὺ τοῦ 1230 καὶ τοῦ 1237 «οὔτε ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐκκλησίας ταύτης οὔτε πιθανῶς οἱ καλλιτέχναι, οἱ ἐκεῖ ἐργασθέντες, εἶναι πλέον Ἕλληνες, ὅπως εἰς τὸ Νέρεξι καὶ εἰς τὴν Ἀχρίδα εὐρισκόμεθα ἐνώπιον Σέρβων ζωγράφων». Καὶ οἱ μὲν ἰδρυταί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος καὶ τὸ

Νέρεζι, δὲν ἦσαν βεβαίως Ἕλληνες, ἐφ' ὅσον οὗτοι ἦσαν οἱ κράλαι τῆς Σερβίας καὶ ἄλλοι Σέρβοι πρίγκιπες ἢ ἄρχοντες. Οἱ ζωγράφοι ὁμοῦς ἦσαν, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦλάχιστον τούτους, ἀποκλειστικῶς Ἕλληνες. Τοῦτο παραδέχεται ἀνεπιφυλάκτως ὁ κ. Frolow. «Οὐδεμία ἀμφιβολία, γράφει οὗτος, ὅτι αἱ παλαιότεραι τοιχογραφίαι εἶναι ἔργα τῶν Βυζαντινῶν. Εἰς μέλλον βασιλεὺς (πρόκειται περὶ τῆς ὑποτιθεμένης προσωπογραφίας τοῦ Ἰσαὰκ Κομνηνοῦ) εἰκονίσθη εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς ἰδρυτοῦ, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Νέρεζι ἀναφέρει ἕνα πορφυρογέννητον καὶ γνωρίζομεν ὅτι διὰ τὴν διακόσμησιν τῆς Ζίτσας ὁ Ἅγιος Σάββας ἐκάλεσε τεχνίτας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἕλληνες ζωγράφοι ὑπέγραψαν εἰς νεωτέραν ἀκόμη ἐποχὴν τὰς συνθέσεις ἐπὶ παραδείγματι τοῦ Ναγκορίτσινο». Ἐν συνεχείᾳ ὁ κ. Frolow διερωτᾶται: «Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ ἤρχοντο ὅλοι ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν πόλιν; Ποῦ καὶ πότε ἐφανερώθη τὸ πρῶτον ἡ μεγαλοφυΐα τῶν ἐντοπίων καλλιτεχνῶν;».

Τὰ ἐρωτήματα ταῦτα εἶναι εὐλόγα. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον ὁ κ. Frolow, ὅπως καὶ ἡ πλειονότης ἴσως τῶν ἐρευνητῶν, δὲν θὰ εἶχον μεγάλας δυσκολίας, διὰ τὰ εὗρουν τὴν ὀρθὴν ἀπάντησίν του, ἂν δὲν ἐλησμόνουν τὴν Θεσσαλονίκην, ἡ ὁποία οὐσιαστικῶς ὑπῆρξε τὸ πνευματικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν κέντρον καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Βαλκανίων γενικώτερον. Περὶ τούτου πείθουν τὰ πολυάριθμα ζωγραφικὰ μνημεῖα, ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίαι, ποὺ ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ποὺ διαφωτίζουν κατὰ τρόπον ὀριστικὸν τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια. Εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα δύναται ν' ἀνεύρῃ ὁ ἐρευνητὴς τὴν καταγωγὴν τῆς περιφήμου μακεδονικῆς ζωγραφικῆς, ὅπως ἀπεκάλεσεν ὁ Millet τὴν λαμπρὰν ἐκείνην τεχνοτροπίαν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων οἱ διακοσμήσαντες τὰς ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας, τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ τῆς Σερβίας. Θεσσαλονικεῖς ἀναμφιβόλως ἦσαν οἱ περισσότεροι ζωγράφοι, οἱ ἐκτελέσαντες τὰς τοιχογραφίας εἰς τὰς πολυαρίθμους ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας ἀνήγειραν εἰς τὴν Σερβίαν οἱ κράλαι καὶ ἰδίως ὁ Μιλούτιν.

Ἐποστηρίζεται συνήθως ὅτι οἱ ζωγράφοι, οἱ ἐκτελέσαντες τὸ 1164 τὰς περιφήμους τοιχογραφίας τοῦ Νέρεζι παρὰ τὰ Σκόπια, μετεκλήθησαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὴν γνώμην αὐτὴν συνετέλεσε πιθανώτατα τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, ὅπως εἶδομεν, ἀναφέρεται ὡς ἰδρυτῆς μέλος τῆς βασιλευούσης δυναστείας τῶν Κομνηνῶν. Ἀλλὰ διὰ τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν, διότι ἐκεῖ οὐδὲν ἄλλο μνημεῖον διεσώθη πλὴν τῶν ψηφιδωτῶν προσωπογραφῶν τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας του, αἱ ὁποῖαι ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν. Ἀπεναντίας πολὺ ἰσχυρότεροι εἶναι αἱ ἐνδείξεις, αἱ πείθουσαι ὅτι οἱ τεχνῖται τῶν τοιχογραφῶν τοῦ Νέρεζι προ-

ήρχοντο ἐκ Θεσσαλονίκης. Ἐκτὸς ἄλλων τὸ πρότυπον τοῦ περιφήμου Ἐπιταφίου Θρήνου τοῦ Νέρεζι ὑπῆρχεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, εἰς τὸ δεύτερον στρωμα τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκόσμου τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκῶων καὶ εἶχον γίνεαι κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα. Ἡ πολῦτιμος αὐτῆ παράστασις, ἡ εὐρισκομένη εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας ταύτης, δὲν σφύζεται πλέον, εὐτυχῶς ὁμως ὑπάρχουν φωτογραφίαι τῆς, πείθουσαι περὶ τῆς ὑφισταμένης στενῆς σχέσεως μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Νέρεζι.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὰς παλαιὰς βιογραφίας τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ τοῦ Στεφάνου Νεμάνια ἀναφέρεται ὅτι οὗτοι ἐκάλεσαν ζωγράφους ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὴν διακόσμησιν τῶν ἐκκλησιῶν, τὰς ὁποίας ἀνήγειραν. Ἀλλὰ περὶ τοῦ ἔργου τῶν ζωγράφων τούτων οὐδὲν γνωρίζομεν. Τὰ ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν διακόσμησιν τῆς Ζίτσας, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ βιογράφος τοῦ Ἁγίου Σάββα ἀναφέρει ὅτι ἐκλήθησαν ζωγράφοι ἐκ τῆς Βασιλευούσης, εἶναι εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὰ λεπτομερεῖς συγκρίσεις. Τὸ διασωθὲν ὁμως μικρὸν τμήμα τοιχογραφίας, τὸ προερχόμενον ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ράς, ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ὅπως δηλαδὴ ἀπέδειξεν ὁ κ. Radojčić (Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Α', 434 καὶ πίν. 102), τοῦτο ἐγένετο ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ ἰδίου τεχνίτου, τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν διακόσμησιν, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται τὸ μικρὸν τεμάχιον τοιχογραφίας μὲ τὰς κεφαλὰς τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου εἰς τὴν ἀγιορειτικὴν Μοῆν Βατοπεδίου. Τὸ τμήμα δὲ τοῦτο τῆς τοιχογραφίας τοῦ Βατοπεδίου προέρχεται, ὅπως μὲ μεγάλην πιθανότητα ὑπεστήριξεν ὁ κ. Radojčić, ἀπὸ τὴν διακόσμησιν τῆς τραπέζης τῆς μονῆς, γενομένην συμφώνως πρὸς τὰς πηγὰς δαπάναις τοῦ Στεφάνου Νεμάνια καὶ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ὁ ἐκτελέσας τὰς δύο αὐτὰς διακοσμήσεις Ἕλληνας ζωγράφος εἶναι πολὺ λογικώτερον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι προήρχετο ἀπὸ τὸ ἐγγυὲς εὐρισκόμενον καλλιτεχνικὸν κέντρον, τὴν Θεσσαλονίκην, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἡ παρουσία Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν εἰς τὴν Σερβίαν κατὰ τοὺς χρόνους ἰδίως τοῦ κράτη Μιλούτιν (1282 - 1321) εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὅπως ἀποδεικνύουν αἱ σφύζόμεναι ἑλληνικαὶ τῶν ὑπογραφαί. Ἕλληνες ἦσαν ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος, τῶν ὁποίων αἱ ὑπογραφαὶ σφύζονται εἰς τὸν Ἅγιον Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος (1295), εἰς τὸ Ναγκορότσινο (1317), εἰς τὸν Ἅγιον Νικήταν (μεταξὺ 1307 καὶ 1320), ἴσως δὲ ἀκόμη εἰς τὴν Προισρένην καὶ τὸν Πεολεπὲν (τὴν βυζαντινὴν Πρίλαπον). Περὶ τούτων ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἡ γνώμη, ὅτι εἶχον μεταβῆ εἰς τὴν Σερβίαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Σήμερον ὁμως φαίνεται πολὺ πιθανώτερον ὅτι πατρίς τῶν ἦτο ἡ Θεσσαλονίκη. Περὶ τούτου πείθει ἡ ἀναμφισβήτητος ὁμοιότης τῆς τέχνης τῶν ζωγραφιῶν τῶν πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ 1303 τοιχογραφίας, τὰς ἀποκαλυφθεῖσας εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀ-

γίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸς τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ Πρώτου εἰς τὰς Καρυὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὰς ἐκ παλαιᾶς παραδόσεως ἀποδιδόμενας, ὡς γνωστόν, εἰς τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης Μανουὴλ Πανσέληνον.

Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιλούτιν αἱ μαρτυρίαι περὶ τῆς παρουσίας Ἑλλήνων ἀγιογράφων εἰς τὴν Σερβίαν εἶναι ἀληθῆς ὅτι γίνονται ὀλιγότεραι, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐκλείψουν παντελῶς. Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ εἰς τὰς μεταξὺ τοῦ 1341 καὶ τοῦ 1348 γενομένης τοιχογραφίας τοῦ Λέσνοβο σφισμένη ἑλληνικὴ ὑπογραφή, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως ἔχει ἀποτριβῆ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐμφανίζονται εἰς τὴν Σερβίαν οἱ ἀποκληθέντες «*pictores Graeci*», οἱ Ἑλληνες δηλαδὴ ζωγράφοι, οἱ ἐλθόντες ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς καὶ ἀσκοῦντες τὴν τέχνην τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἰσχυρῶς ὅμως ἐπηρεασμένην ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν. Οὗτοι οὐδόλως πρέπει νὰ συγχέονται πρὸς τοὺς ἐκ Μακεδονίας καὶ μάλιστα ἐκ Θεσσαλονίκης Ἑλληνας ζωγράφους, τοὺς ἐργασθέντας εἰς τὴν Σερβίαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιλούτιν καὶ τῶν ὁποίων ἡ τέχνη εἶναι ἀπολύτως ὀρθόδοξος.

Μετὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα τοῦ κ. Frolow «Ποῦ καὶ πότε ἐφανερῶθη ἡ μεγαλοφυΐα τῶν ἐντοπίων καλλιτεχνῶν;» δὲν νομίζω ὅτι εἶναι δυσχερῆς. Πλησίον τῶν ἐκ Μακεδονίας καὶ εἰδικώτερον ἐκ Θεσσαλονίκης καλλιτεχνῶν, οἱ ὅποιοι διεκόσμησαν τὰς ὑπὸ τοῦ Μιλούτιν ἀνεγερθεῖσας ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης καὶ πλησίον τῶν ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς καὶ ἐκ τῆς Ἰταλίας ἐλθόντων ζωγράφων, φυσικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀναμφιβόλως ἐμαθῆτευσαν καὶ ἐντόπιοι τεχνῖται. Τούτων τὴν παρουσίαν εὐρίσκομεν εἰς τὰς ἐκκλησίας, τὰς διακοσμηθεῖσας μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιλούτιν. Ὁ ἐκ Καττάρου ἐπὶ παραδείγματι «ἀμαρτωλὸς» Σέργιος, ὁ ἐκτελέσας μέγα μέρος τῆς διακοσμήσεως τῆς Ντέσανι (1327 - 1348), ὅπου καὶ ὑπέγραψε σερβιστί, ἂν καὶ συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς «*pictor Graecus*», εἶναι πολὺ πιθανώτερον ὅτι ἦτο μᾶλλον Σέρβος μαθητὴς τῶν ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς ἀγιογράφων. Ἀσφαλῶς Σέρβος ἦτο ὁ Ἰωάννης μητροπολίτης Πριλάπου, φέρων τὸ ἑλληνικὸν προσωνύμιον «ζωγράφος», ὁ διακοσμήσας τὸ 1389 τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀνήκουσαν εἰς μικρὰν μονήν, ἡ ὁποία κεῖται παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Τρέσκα πλησίον τῶν Σκοπίων. Ἡ διακόσμησις αὐτῆ, εἰς τὴν ὁποίαν ὄλαι αἱ ἐπιγραφαί, αἱ συνοδεύουσαι τὰς παραστάσεις εἶναι ἑλληνικαί, θὰ τὴν ἐθεώρει δὲ κανεὶς ἔργον Ἑλλήνου ἀγιογράφου, ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἡ σερβικὴ ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνου, ἀκολουθεῖ πιστότατα τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ Ἰωάννης, ὁ φέρων ἄλλωστε καὶ τὸ ἑλληνικὸν παρωνύμιον «ζωγράφος», εἶχεν ἀσφαλῶς

μάθει τὴν τέχνην τοῦ πλησίον Ἑλλήνων διδασκάλων.

Ἐκ τῶν ὅσα ἐπιτροχάδην ἐλέχθησαν ἐδῶ ἐξάγεται τὸ βέβαιον συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ τῆς Σερβίας ὀφείλει τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀκμῆς της εἰς τὴν συνεχῆ παρουσίαν τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων, τὴν διαπιστουμένην ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ παλαιότατα ἐπὶ τοῦ νῦν σερβικοῦ ἐδάφους σφζόμενα ζωγραφικὰ μνημεῖα. Οἱ Ἕλληνες οὗτοι καλλιτέχναι, ἐλθόντες κατὰ τὸ μεγαλύτερον πιθανώτατα ποσοστὸν ἐκ Θεσσαλονίκης, ὑπῆρξαν οἱ διδάσκαλοι τῶν ἐντοπίων τεχνιτῶν, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν σειράν των ἐξετέλεσαν ἔργα ἄξια πολλοῦ λόγου. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις οὐδέποτε ἐξέλιπεν ἀπὸ τὴν σερβικὴν ζωγραφικὴν. Κατὰ τὴν ὥραίαν φράσιν τοῦ κ. Frolow «Ὁ δεσπότης τόνος ἐδόθη ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ζωγραφικὴν τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ τὰς πατροπαράδοτους συνθέσεις του, ἀπὸ τὰς σοφὰς ἐργαστηριακάς του συνταγὰς».

A. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Recueil des travaux sur la protection des monuments historiques. Ἐκδ. Direction de l' Institut Fédéral pour la Protection des Monuments Historiques. Τόμ. I, 1950 (Beograd 1951), τόμ. II, 1951 (Beograd 1952), τόμ. III, 1952 (Beograd 1953).

Ἡ Γιουγκοσλαβία μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἔστρεψε τὴν προσοχὴν της ἰδιαιτέρως εἰς τὴν συντήρησιν, ἀναστήλωσιν καὶ προβολὴν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων, τὰ ὅποια εὐρίσκονται ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας αὐτῆς, ἀνεξαρτήτως ἐὰν τὰ μνημεῖα ταῦτα ἀποτελοῦν ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν σλαβικῶν λαῶν, οἵτινες συνθέτουν τὸ Νοτιοσλαβικὸν Κράτος ἢ ἔχουν ἄλλην προέλευσιν, βυζαντινὴν ἢ δυτικὴν. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν προβολὴν αὐτῶν, εἶναι γνωστὰ ἤδη αἱ ὀργανούμεναι λαμπραὶ ἐκθέσεις ἀντιγράφων τοιχογραφικῶν εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Εὐρώπης ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Art Médiéval Yougoslave», ὁ ὁποῖος τίτλος, ἔχω τὴν γνώμην, πολλάκις δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι ἄλλο θέμα, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ ἐξάρσεως εἶναι ὁ καταβαλλόμενος μόχθος καὶ ἡ συνεχὴς προσπάθεια διὰ τὴν συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσιν τῶν πάσης φύσεως ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν μνημείων τῆς χώρας. Τὴν ἀγάπην πρὸς τὰ πράγματα, τὴν γνῶσιν τῶν προβλημάτων, πολλάκις δυσεπιλύτων, τῶν παρουσιαζομένων εἰς τοιαύτης φύσεως ἐργασίας, τὴν μεθοδικότητα, τὸν λογικὸν προγραμματισμὸν καὶ τὴν ὀρθὴν ἀναστηλωτικὴν ἐργασίαν μου ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκτιμήσω κατὰ τὴν ἐσχάτως ἐν Γιουγκοσλαβία παραμονὴν μου ὡς φιλοξενούμενος τῆς Ἑνώσεως τῶν Μουσείων τῆς Γιουγκοσλαβίας.

“Όλη ἡ δραστηριότης αὐτῆ πηγάζει ἐκ τοῦ μνημονευθέντος Institut Fédéral pour la Protection des Monuments Historiques, τοῦ ὁποίου ὄργανον εἶναι τὸ ἀνωτέρω σημειωθὲν Δελτίον ὑπὸ τὸν σλαβικὸν τίτλον «Sbornik zastite spomenika kulture», διευθυνόμενον ὑπὸ τῶν F. Stelè, D. Bosković’ καὶ R. Ljubinković’. Μέχρι σήμερον ἐξεδόθησαν τρεῖς τόμοι, περιλαμβάνοντες τὰς γενομένας ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν, ζωγραφικῶν, γλυπτικῶν κ.ἄ. μνημείων, ὡς καὶ ἄρθρα γενικωτέρου χαρακτῆρος, τὰ ὁποῖα εἶναι σχετικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἰνστιτούτου ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν. Κατωτέρω δίδομεν συνοπτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου ἐκάστου τόμου.

Τόμ. I (1950).

Αἱ μελέται καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ πρώτου τούτου τόμου εἶναι δυστυχῶς ἐξ ὀλοκλήρου σλαβιστῶν γραμμένα, ἐλάχισται δὲ ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἐν τέλει βραχεῖαν περίληψιν εἰς τὴν γαλλικὴν ἢ ἄλλην εὐρωπαϊκὴν γλῶσσαν. Οὐχ ἦττον εἶναι ἀνάγκη, νομίζω, νὰ σημειωθοῦν ὠρισμένοι μελέται, ἰδιαιτέρως δὲ ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς νέας ἀποκαλύψεις τοιχογραφῶν ἢ εἰς ἀποκαταστάσεις μνημείων.

Ἐξαιρετικῆς σημασίας εἶναι ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρησις τῶν τοιχογραφῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος εἰς τὴν Ἀχρίδα (σελ. 60 κ.ε.). Ἐκ τῶν τοιχογραφῶν τούτων ἄλλαι μὲν ἦσαν τελείως ἄγνωστοι, ἄλλαι δέ, ἀμυδρῶς διακρινόμεναι, δὲν ἦσαν χρησιμοποιήσιμοι εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ἡ συστηματικὴ ἐργασία, τὴν ὁποίαν διηύθυνεν ὁ Zdrauko Blazic’, καλλιτέχνης - συντηρητῆς τῆς Ὑπηρεσίας Ἱστορικῶν Μνημείων Σκοπίων, ἀπεκάλυψε τοιχογραφίας 120μ² περίπου εἰς καλὴν κατάστασιν. Αἱ συνθέσεις τῶν τοιχογραφῶν τούτων διακρίνονται διὰ τὸ μέγεθός των, τὴν πολυπροσωπίαν, τὰς ζωηρὰς κινήσεις, τὴν προοπτικὴν ἀπόδοσιν καὶ τὰ μεγαλοπρεπῆ οἰκοδομήματα. Τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς ἐξετέλεσαν οἱ γνωστοὶ καὶ ἄλλοθεν (Ἁγ. Νικήτας 1307, Staro Nagoricino 1317) Ἕλληνες ζωγράφοι Εὐτύχιος καὶ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς τὸ ἔτος 1295.

Ἡ ἀποκάλυψις καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφῶν τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τῆς τεχνοτροπίας τῶν δύο Ἑλλήνων ζωγράφων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ἀχρίδα (1295), μέχρι τοῦ Staro Nagoricino (1317). Εἰς τὴν Ἀχρίδα ἐργάζονται ἀμφότεροι, μολοντί ἡ ὕψη τῆς τέχνης ἐκατέρου εὐκρινῶς διακρίνεται, ἀκολουθοῦντες τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} αἰῶνος: ἐκτεταμένοι συνθέσεις, μορφαὶ ἰσχυραὶ καὶ πλαστικά, κινήσεις πολλὰκις ὑπερμέτρως ζωηραὶ, πολυπροσωπία καὶ ἔντονα χρώματα. Κατὰ ταῦτα ἐνθυμίζουσιν τὰς ἀνεκδότους εἰσέτι τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης Θεσσαλονίκης, συγγενεῦσιν πρὸς τὰς τῆς Sorocani καὶ πλησιάζουσιν

πολύ, κατὰ τὴν γνώμην μου, πρὸς τὸ Πρωτῶτον.

Εἰς τὸν Ἁγ. Νικήταν ἢ «ἠρωϊκὴ» αὐτὴ ἔκφρασις περιστέλλεται, διὰ τὰ ἐξουδετερωθῆ σχεδὸν εἰς τὸ Staro Nagoricino, τὸ ὁποῖον, διερωτᾶται κανεῖς, ἐὰν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπαχθῆ εἰς τὴν λεγομένην «Μακεδονικὴν Σχολὴν» ἢ πρέπει νὰ χαρακτηρισθῆ, καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς τῆς Βεροῖας (1315), ὡς πρόδρομος τῆς συντηρητικῆς τάσεως, ἣ ὁποία ἐπικρατεῖ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνος ἐξ ἐπιδράσεως ἴσως τῶν γνωστῶν θρησκευτικῶν ἐρῶν τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ ἀναφέρω ἐνταῦθα τὰς καλὰς περὶ τῶν δύο Ἑλλήνων ζωγράφων παρατηρήσεις τοῦ P. Miljković-Perep, Les auteurs de quelques icones d'Ochrid du XIII - XIV s. Eutihie ou Michailo? ἐν Glasnik (Soc. des Musées et de l'Institut. de Conserv. de la R. P. Macédoine) τόμ. I, N° 3, Skopje 1954, παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις, τὰς ὁποίας ἔχω δι' ὁρισμένα σημεῖα τῆς μελέτης αὐτῆς.

Μολονότι ὅλαι αἱ εἰς τὸν τόμον τοῦτον περιεχόμεναι ἐργασίαι παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, ἐν τούτοις ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφέρω ἐκείνας μόνον, αἱ ὁποῖαι δίδουν εἰκόνα τῆς πολυμῶρφου δραστηριότητος τῆς Γιουγκοσλαβικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑπιτροπῆς.

Τοιαῦται εἶναι :

Zdravko Sekulić, Sur la conservation de quelques icones dans l'église de St. Clément (σελ. 67).

Mirjana Corović-Ljubinković, Un aperçu des fouilles archéologiques dans R. P. F. de Yougoslavie (σελ. 115).

Boris Ciparić, Compte rendu du Service des Monuments Historiques de la R. P. F. de Macédoine 1946 - 1950.

Olgabataljić, Compte rendu du Service des Monuments Historiques de la R. P. F. de Serbie.

Τόμ. II (1951).

Τὸ τεῦχος τοῦτο πλὴν τῶν εἰδικῶν τεχνικῶν μελετῶν, τινὰς τῶν ὁποίων θὰ μνημονεύσωμεν κατωτέρω, περιλαμβάνει καὶ αὐτοτελῆ ἄρθρα, ἀναφερόμενα εἰς γενικώτερα θέματα τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας.

Ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ἡ μελέτη τῆς M. Baum, Contribution à l'étude d'architecture représentée sur les fresques, σελ. 113 κ. ἑ. Ἡ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὰ παριστανόμενα ἀρχιτεκτονήματα εἰς τὰς «σερβομακεδονικὰς», δηλ. εἰς τὰς βυζαντινὰς, τοιχογραφίας, καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Μονῆς Decani, εἶναι μιμήσεις δυτικῶν προτύπων. Ἡ θεωρία αὐτή, τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζει ἡ M. Baum (ἠκούσαμεν ἐπίσης καὶ πρὸ διετίας κατὰ τὸ Θ' Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον νὰ τὴν ἀναπτύσῃ ὁ S. Radčević), ἔχει τὴν ἀρχὴν της εἰς τὴν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν περὶ ἐπιδράσεως

τῆς δυτικῆς ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης κυρίως κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα. Καὶ δι' ὠρισμένην μὲν ομάδα ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Παλαιᾶς Σερβίας τὸ γεγονός τῆς ἐπιδράσεως τῆς δυτικῆς καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ἰταλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπ' αὐτῶν εἶναι ἀναμφισβήτητον. Τοῦτο ὀφείλεται κατὰ κύριον λόγον εἰς τὸ ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν μνημείων τούτων προήρχοντο ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν ἢ ἰταλιζούσας περιοχάς, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐκ Καττάρου ἀρχιτέκτονος τῆς Μονῆς Decani. Παρὰ ταῦτα οὐδὲν μνημεῖον τῆς ομάδος αὐτῆς ἢ ἄλλως τῆς Σχολῆς τῆς Raska ἔχει καθαρὸν δυτικὸν χαρακτῆρα. Πρόκειται περὶ ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν μεικτῶν ἐκ δυτικῶν, βυζαντινῶν καὶ ἐνίοτε καὶ ἀνατολικῶν στοιχείων (G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris, 1917, 49 κ.ἔ. D. Boskovic', *La sculpture de Decani et la question du developpement de quelques cycles iconographiques dans la sculpture médiévale de l'Italie Meridionale et de l'Occident*, ἐν *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* 1936, Roma 1940, II, 37 κ.ἔ.).

Ἡ ζωγραφικὴ ἀκολουθεῖ τελείως ἄλλον δρόμον εἰς τὴν Παλαιὰν Σερβίαν. Ἐμμένει εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἢ μᾶλλον εἶναι ἢ ἴδια ἢ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ τεχνοτροπία. Ἡ διάκρισις τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπὸ τὴν περιέργως λεγομένην «μακεδονοσερβικὴν μεσαιωνικὴν τέχνην» εἶναι, νομίζομεν, ἀσφαιρέτος. Ἐκτὸς τῶν ἐπιγραφικῶν στοιχείων καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν καλλιτεχνῶν, καὶ ἄλλα οὐσιαστικὰ ἐπίσης στοιχεῖα ὁμιλοῦν περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Μὴ ἐπιθυμῶν νὰ εἰσέλθω τώρα εἰς συζήτησιν περὶ τῆς τέχνης τῆς Μονῆς Sopocani, τῆς Studenica, ὡς καὶ ἄλλων μνημείων, μὲ τὰ ὁποῖα ἐλπίζω συντόμως ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς εἰδικῶς νὰ ἀσχοληθῶ, ἐπανέρχομαι εἰς τὸ ἄρθρον τῆς M. Baum.

Ἐχῶ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ συγγραφεὺς κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματός της ἠστόχησεν καὶ εἰς τὰ παραδείγματα τῶν τοιχογραφιῶν καὶ εἰς τὰ παράλληλα δῆθεν πρὸς αὐτάς ἐκ τῆς ἰταλικῆς τέχνης. Ἐν σελ. 118 γράφει : «Ἡ σύνθεσις τοῦ Χριστοῦ, ἐκβάλλοντος τοὺς ἐμπόρους ἐκ τοῦ ναοῦ, δεικνύει ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικὸν τοπίον, ἀλλὰ μᾶλλον ἄγνωστον, τὸ ὁποῖον παριστᾷ ρωμανικὴν τρικλίτον βασιλικήν, τύπου συνήθους μόνον εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν». Ἡ περὶ ἧς πρόκειται βασιλικὴ δὲν γνωρίζω διὰ ποῖον λόγον πρέπει νὰ εἶναι ρωμανικὴ καὶ δὴ καὶ ὡς τύπος ὄχι συνήθης, ἰδιάζων δὲ εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν. Ἡ μορφή τῆς βασιλικῆς αὐτῆς οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Piacenza, τοῦ ὁποῖου ἡ συγγραφεὺς παραθέτει τὴν εἰκόνα. Ἀντιθέτως εἶναι ὁ κοινὸς τύπος τῆς παλαιохριστιανικῆς τρικλίτου βασιλικῆς μὲ τὸ τριγωνικὸν ἀέτωμα, τὴν ἀμφικλινῆ στέγην, τοὺς φωταγωγοὺς μὲ τὰ μονόλοβα, δίλοβα ἢ τρίλοβα παράθυρα, ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυρίως Ἀνατολήν, τὴν Δύσιν

καὶ τὴν Συρίαν.¹ Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόδοσιν τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ κτηρίου, ἣτις παριστάται ἐν σχετικῇ κλίσει πρὸς τὸν θεατὴν καὶ κατὰ μέτωπον, ἢ συγγραφεὺς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιληφθῆ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πρωτοτύπου παραστάσεως, ἀλλὰ περὶ μιμήσεως καὶ ἐπαναλήψεως παλαιότερου προτύπου. Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ προοπτικὴ αὐτὴ εἶναι κατ' ἐξοχὴν βυζαντινὴ, συναντωμένη ἤδη εἰς τὸν 5ον αἰῶνα εἰς παρόμοιον κτίσμα ἐπὶ τῆς ἑλεφαντίνης πλακῶς τῆς Trier² καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς πλείστας παραστάσεις ἀρχιτεκτονημάτων, τῶν ὁποίων εἰκόνας δύναται τις νὰ ἀνεύρῃ πολλαχοῦ. Ἄλλὰ μήπως καὶ ἡ ἀπόδοσις τῶν κεράμων, τῶν ὁποίων αἱ τριγωνικαὶ σκιαὶ δηλοῦν τὴν κύρτωσιν αὐτῶν, δὲν εἶναι συνηθεστάτη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην; Ποῦ λοιπὸν ὑπάρχει ἡ μίμησις τῶν δυτικῶν προτύπων καὶ ποίων στοιχείων ἐξ αὐτῶν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος τοιχογραφίαν;

Ὡς δεύτερον παράδειγμα πρὸς ὑποστήριξιν τῆς θέσεώς της ἡ συγγραφεὺς προσάγει τὴν αὐτὴν παράστασιν, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ S. Radojčić εἰς τὴν ἀναφερθεῖσαν ἀνακοίνωσίν του, ἐκ τῆς Μονῆς Decani, τὴν παράστασιν δῆλον ὅτι τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ὁ ὁποῖος ἀναστηλώνει ἢ στηρίζει διὰ τῶν χειρῶν του πίπτοντα πύργον τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης. Εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν ἡ M. Baum διαβλέπει περιέργως, ὅπως καὶ ὁ S. Radojčić, ἓν ὄργανικὸν σύνολον ρωμανικῶν ἀρχιτεκτονημάτων καὶ καθορίζει ὡς ἐξῆς τὰ ἐπὶ μέρους κτήρια: «La cathédrale romane, avec son clocher et son baptistère, y constitue l'élément dominant. A côté de ces édifices culturels, se trouve également le bâtiment de l'Hôtel de ville (face à l'église), la colonne (symbole du pouvoir judiciaire), et quelques bâtisses moins élevées qui, tous ensemble, donnent un tableau fidèle de nos cités littorales du Moyen âge». Πρόκειται λοιπὸν κατὰ τὴν συγγραφέα περὶ πιστῆς ἀντιγραφῆς ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας μιᾶς πλατείας μεσαιωνικῆς παραλιακῆς δυτικῆς πόλεως.

Ἄλλ' ὥς ἴδωμεν τί παριστᾷ ἢ ἐν λόγῳ τοιχογραφία εἰς τὰ ἐπὶ μέρους: τείχος περιβάλλον κτήρια, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται μία τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ τοῦ κωδωνοστασίου, ἓν κυκλοτερὸς οἰκοδόμημα μετὰ θόλου, στηριζομένου ἐπὶ κιονίσκων, ἕτερον οἰκοδόμημα ὑψηλότερον καὶ τετράγωνον εἰς τὸ μέσον, ἔχον ἑκατέρωθεν χαμηλότερα πτερύγια καλυπτόμενα διὰ μονοκλινῶν στεγῶν, ἄλλα μικρότερα οἰκοδομήματα καὶ τέλος κίονα φέροντα κιονόκρανον. Ἐξω τοῦ τείχους δεξιᾷ ὁ Ἅγιος Δημήτριος προσπαθεῖ διὰ τῶν

¹ A. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ , Ἡ ἑξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, Ἀθήναι 1954, II, 379 κ.έ.

² Πβλ. S. P é l é k a n i d i s , Date et interpretation de la plaque en ivoire de Trèves. ἐν Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves, 1952, XII. Mélanges Grégoire, IV, 361 κ.έ. εἰκ. 1)

δύο χειρῶν νὰ στερεώση ἢ νὰ συγκρατήση πίπτοντα πύργον.

Ὡς γνωστὸν ἡ παράστασις αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὰ «Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου»¹ ἢ ἴσως καὶ ἀπὸ ἀπολεσθείσας ψηφιδωτὰς παραστάσεις, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξιν μνημονεύουν ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἀνώνυμος.² Ἐπομένως ἡ προέλευσις τῆς παραστάσεως εἶναι βυζαντινὴ, ἡ δὲ σύνθεσις αὐτῆς εἴτε, ὡς ἐλέχθη, μιμεῖται παλαιότερα ψηφιδωτὰ πρότυπα τῆς αὐτῆς συνθέσεως, ἄγνωστα σήμερον, εἴτε ἀκολουθεῖ τὰς συνήθεις παραστάσεις πόλεων. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, τὰ κείμενα εἶναι ἄσαφῆ καὶ πᾶσα ἐπὶ τοῦ θέματος γνώμη μόνον ὡς ὑπόθεσις δύναται νὰ διατυπωθῆ. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τὸ δεύτερον σημεῖον, νομίζω ὅτι τὰ παλαιότερα παραδείγματα πείθουν περὶ αὐτοῦ.

Ἡ παράστασις τῆς Μονῆς Decani ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα διακρίνουν τὴν πόλιν τῆς Ἱερουσαλὴμ εἰς τὴν παράστασιν τῆς Βαϊοφόρου, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ θαύματος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου προβάλλεται ἡ ὁμώνυμος βασιλική, ἔστω ὑπὸ τύπον τρικλίτου καὶ ἄνευ ἐγκαρσίου κλίτους, ἂν ὑπῆρχε κάποια ἀνάγκη καθορισμοῦ κτηρίων εἰς τὴν συμβατικὴν καθ' ἡμᾶς παράστασιν τῆς πόλεως. Ἐπίσης καὶ τὰ ἄλλα κτήρια, ὡς καὶ ὁ διακοσμητικὸς κίων, δὲν εἶναι ξένα εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν.³ Προχείρως ἀναφέρομεν παραστάσεις τῆς Βαϊοφόρου τῶν χειρογράφων Κωδ. Λονδ. Barberini,⁴ ὅπου παρὰ τὴν στενότητα τοῦ χώρου ὁ τεχνίτης παρουσιάζει πάντα σχεδὸν τὰ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς Decani παριστανόμενα κτήρια, μὴδὲ τῆς λεπτομερείας τοῦ κίονος ἑξαιρουμένης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵσταται ἀγαλμα. Τοιοῦτοι ἄλλωστε κίονες ἢ πεσσοί, οἵτινες ἐχρησίμευον ὡς βᾶθρα κυρίως ἀγαλμάτων καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, κοσμοῦντες τὰς πλατείας καὶ τὰς ὁδοὺς καὶ τῆς πρωτεύουσας καὶ ἄλλων πόλεων, ἦσαν συνήθεις.⁵ Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ μορφὴ τῆς στέγης τοῦ κωδωνοστασίου, μολοντί παρουσιάζεται νεωτερικὴ, δὲν εἶναι ξένη εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι πύργοι κωδωνοστασίων ὑπῆρχον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τῆς πρώτης χιλιετηρίδος, καὶ περὶ τὸ τέλος αὐτῆς ὑπάρχουν μαρτυ-

¹ Migne P. G. 16, 1308, 1341.

² Migne ἐνθ' ἄν. 1218, 1333.

³ Ἱβηρητικὸς κώδ. 5 Γ. Τ σ ῖ μ α ς—Π. Π α π α χ α τ ζ η δ ἄ κ η ς, Ἱστορημένα χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἰβήρων, Ἀθῆναι, 1932 No 57. Καστορία: Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς, Καστορία I, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 17α, 51 κ.ο.κ. Κωνσταντινούπολις: Θ. Σ μ ῖ τ, Καχριε Τζαμί, Μόσχα 1906, πίν. XXXIX, No 100, 101, ὅπου τὸ κτήριο μὲ τὰ δύο χαμηλὰ περὺγια εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν ὡς καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς Decani θέσιν.

⁴ G. M i l l e t, Recherches sur l' iconographie de l' Evangile, Paris 1916, εἰκ. 241, 242.

⁵ Πβλ. προχείρως E. Mamboury, Istanbul touristique, Istanbul 1951, 260 κ.έ.

οίαι καὶ διὰ τὴν ὑπαρξίν κωδώνων.¹ Ἡ μορφὴ τῆς στέγης τῶν κωδωνοστασίων τούτων εἶναι ποικίλη. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἐξ ὧν ἡ συνηθεστέρα εἶναι ἡ πυραμιδοειδῆς ἀπόληξις, ἐπικαθήμενὴ ἐπὶ ὀριζοντίας στέγης, ἀπαντᾷ ὄχι σπανίως καὶ ἡ μορφὴ, ἡ ὁποία συναντᾶται καὶ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ θαύματος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Μονῆς Decani.²

Τέλος τὸ κυκλικὸν μετὰ τοῦ τρούλλου κτήριο δὲν εἶναι ἐπίσης σπάνιον εἰς παρομοίας συνθέσεις. Ἐλήφθη ἴσως ἀπὸ ἀπεικόνισιν τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Βαϊοφόρου.³ Διὰ τὴν Θεσσαλονίκην δὲ μετὸν κυκλοτερεῖ Ναὸν τῶν Ἀσωμάτων (Ἀγ. Γεώργιον, Ροτόντα) παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος ἦτο ὅ,τι ἀπῆται ὁ ἰδιαιτέρος χαρακτηρισμὸς τῆς πόλεως ταύτης, ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ διαβλέπωμεν πάντοτε εἰς τὰς συμβατικὰς παραστάσεις τὴν ὑποδήλωσιν ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν πόλεως. Ἐπομένως ὅλη ἡ προσπάθεια τῆς συγγραφῆς νὰ παρουσιάσῃ τὴν εἰκονογραφίαν ἢ ἄλλως τὴν τέχνην τῆς Μονῆς Decani βάσει τῶν δύο τοῦλάχιστον παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα προσάγει, ὡς τέχνην, εὐρισκομένην ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως καὶ ξένην πρὸς τὴν βυζαντινὴν, εἶναι, νομίζω, ματαίαι. Τὰ πράγματα ἀποδεικνύουν τὸ ἀντίθετον.

Καὶ μία ἄλλη παρατήρησις. Ἐχω τὴν γνώμην ὅτι ὁ ζωγράφος Σέργιος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Μονῆς, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐργάζεται ὅπως κάθε βυζαντινὸς τεχνίτης, εἶναι καὶ Ἕλληνας, πράγματι «pictor graecus», παρὰ τὰ περὶ τοῦ ἀντιθέτου ὑπὸ τοῦ S. Radojicic' ἀνακοινωθέντα. Διότι ἡ παράστασις τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἀναστηλοῦντος τοὺς πύργους τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ ὡς ἐθνικὴ παράστασις νὰ νοηθῇ. Τὸ θέμα τοῦτο τῆς τοιχογραφίας διὰ πάντα μὴ βυζαντινὸν Ἕλληνα εἶναι ἀδιάφορον, διὰ πάντα δὲ Σλάβον εἶναι καὶ ἀντίθετον πρὸς τὰ ἐθνικὰ αἰσθήματά του, ὑπερμεσοῦντος μάλιστα τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ὄνειρον τῶν γειτόνων, ἔνεκα τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἦτο ἡ κατάκτησις, ἂν ὄχι τῆς πρωτευούσης (τοῦτο ἐθεωρεῖτο εἰσέτι ἀδύνατον), τοῦλάχιστον ὅμως τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁμολογουμένως εἶναι ἀνεξήγητον τὸ φαινόμενον τῆς τοιαύτης ἀνοχῆς καὶ ἀποδεικνύει, νομίζω, ἀκόμη μίαν φορὰν τὴν ἐπιβολὴν τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν καὶ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐκ τῶν ἄλλων ἄρθρων τοῦ παρόντος τόμου σημειοῦμεν :

N i k o l a D o b r o v i c', Considération sur la conservation

¹ Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήναι 1927, 75 κ.έ.

² Πβλ. G. M i l l e t, ἐνθ' ἀν. εἰκ. 589. Θ. Σ μ ί τ, ἐν. ἀν. πίν. XXVII, N° 84. O. W u l f f, Der Latmos, Berlin, 1913, πίν. IV, 1.

³ Πβλ. Ἀ. Ε υ γ γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ Ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, 26, πίν. 22.

des monuments historiques au point de vue de l'urbanisme (σελ. 31κ. έ.).

Z d r a v k o B l a z i c', La conservation des icones en Macédoine (σελ. 69 κ. έ.).

Ό συγγραφεύς τοῦ παρόντος άρθρου εἶναι καὶ ὁ συντηρητὴς τῶν μνημείων, περὶ τῶν ὁποίων πραγματεύεται, καὶ διὰ τοῦτο αἱ παρατηρήσεις αὐτοῦ ἐνέχουν μεγαλύτεραν βαρῦτητα. Θα ἐπεθύμουν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ νὰ τονίσω τὴν ὑποδειγματικὴν ἐργασίαν, ἣ ὁποία γίνεται καὶ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. D. Koco καὶ τὴν τεχνικὴν καθοδήγησιν τοῦ κ. Blazic' εἰς τὸ ἐργαστήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῶν Σκοπίων. Δὲν διαφέρει εἰς ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ἐργασίαν παρομοίων ἰδρυμάτων πλέον ἀνεπτυγμένων εἰς τὴν τεχνικὴν χωρῶν, παρὰ τὴν ἔλλειψιν εἰσέτι τῆς πείρας καὶ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διαθέτουν ἐκεῖναι. Ὁ ζῆλος καὶ ἡ ἐπιμέλεια ὑποκαθιστοῦν τὰ τεχνικὰ μέσα.

C v i t o F i s k o v i c', La conservation et la restauration des monuments en Dalmatie (σελ. 143 κ.έ.).

Εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο ὁ συγγραφεύς ἐκθέτει τὰς γενομένας ἐργασίας κατὰ τὸ ἔτος 1950 - 1951 εἰς τὴν Δαλματίαν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς Σπάλατον, Sibenik, Korcula, Zadar Dubrovnik.

B o r i s C i p a n, L'activité du Service des monuments historiques de la R. P. de Macédoine (σελ. 167 κ. έ.).

Εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ ἀναστηλωτοῦ ἀρχιτέκτονος περιλαμβάνονται αἱ γερόμεναι ἐργασίαι διὰ τὴν συντήρησιν τῶν παλαιῶν σπιτιῶν τῆς περιφερείας τῆς Ἀχρίδος, τῆς ἐκκλησίας τοῦ Nerezí, τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου παρὰ τὰ Σκόπια, τοῦ τεμένου Κουρσουμλί, τοῦ λουτρῶνος τοῦ Καραβανσαράϊ τῆς πόλεως καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν Στόβων.

R. L j (u b i n k o v i c'), Études et travaux de conservation à l' église ds Sainte Sophie à Ochrid (σελ. 201 κ. έ.).

Ἡ ὥραία καὶ σοβαρὰ προσπάθεια τῆς ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀχρίδος μᾶς παρέχει νέα δείγματα τῆς ἰκανότητος τῶν Γιουγκοσάβλων ἀρχαιολόγων καὶ τεχνικῶν καθὼς καὶ τῆς ἀγάπης αὐτῶν πρὸς τὰ βιζαντινὰ μνημεῖα. Ἴσως ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἡ σοβαρωτέρα τῶν μέχρι σήμερον γενομένων ἐν Γιουγκοσλαβία ἐπὶ ἱστορικῶν μνημείων. Διὰ τοῦτο ἐβόηθησεν αὐτὴν ὕλικῶς καὶ τεχνικῶς καὶ ἡ UNESCO. Ἐκτὸς τῶν θαυμασίων τεχνικῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπετεύχθησαν κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ σχεδὸν τελείως ἠρειπωμένου μνημείου τῆς Ἀγ. Σοφίας, ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄγνωστοι μέχρι σήμερον τοιχογραφίαι, τῶν ὁποίων ἡ σπουδαιότης εἶναι μεγίστη.

Τόμ. III (1953).

Ό παρὼν τόμος εἶναι πλουσιώτερος εἰς εἰδικὰς τεχνικὰς ἐργασίας, αἱ

ὅποια δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἔκθεσις τοῦ ἀρχιτέκτονος S. M. Nenadović' περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς Παναγίας Ljevisa ἐν Πριζρένη : La restauration de l'église de Notre - Dame de Ljevisa à Prizren (σελ. 39 - 50).

Ἡ ἐκκλησία αὐτή, ἡ ὁποία παρουσιάζει θαυμαστὴν ποικίλιαν διακοσμητικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ἀποκατεστάθη εἰς τὴν παλαιὰν αὐτῆς μορφήν κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν. Αἱ παρατιθέμεναι εἰς τὸ ἄρθρον φωτογραφαίαι καὶ τὰ σχέδια δεικνύουν μὲ πόσῃ ἐπιμέλειαν καὶ γνῶσιν τῶν πραγμάτων ἐγένετο ἡ ἀξιόλογος ἐργασία ἐπὶ τοῦ μνημείου, ἣτις εἶναι προῖον ἀρμονικῆς συνεργασίας τῶν βυζαντινολόγων μὲ τὸν ἰκανώτατον ἀρχιτέκτονα κ. Nenadović'.

Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ ποικίλματα τοῦ ναοῦ στενῶς συνδέονται πρὸς τὰ τῆς Κυριωτίσεως τῆς Βεροίας, τοῦ Ἀλειτουργήτου τῆς Μεσημβρίας, εἶναι δὲ συνηθέστατα εἰς πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Σερβίας.¹ Πρόκειται δηλ. περὶ διακοσμητικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, τὰ ὅποια εἶναι διαδεδομένα εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν. Θεωρῶ ὡς σωβινιστικὴν τὴν θεωρίαν τοῦ S. Bettini περὶ τῆς δυτικῆς προελεύσεως αὐτῶν.²

Ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν ἀρχιτεκτονικὸν εἶναι καὶ ὁ ἐσωτερικὸς ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ μνημείου. Αἱ τοιχογραφαίαι, ἔξ ὧν ἀπεκαλύφθησαν ἤδη περὶ τὰ 400μ² εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν, εἶναι ἐξαιρετικῆς τέχνης καὶ συγγενεύουν πρὸς τὰς τοῦ Πρωτάτου. Ἰδιαιτέρως αἱ μεμονωμένα μορφαὶ ἀγίων, ἀγγέλων ὡς καὶ τῶν γυναικῶν, εἰς τὴν γενικὴν αὐτῶν ἀπόδοσιν, τὸ περίγραμμα, τὴν ψυχικὴν ἔκφρασιν, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τὰς κομμώσεις πλησιάζουν πολὺ πρὸς τὰς παραλλήλους παραστάσεις τοῦ Πανσελήνου. Ἡ διατηρηθεῖσα ἐπιγραφὴ καθορίζει ὡς χρόνον ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν τὸ ἔτος 1306/1307. Ἡ παρασκευαζομένη δημοσίευσις τοῦ μνημείου ὑπὸ τῶν ἀναστηλωτῶν καὶ μελετητῶν αὐτοῦ κ.κ. R. Ljubinković' καὶ S. Nenadović' πιστεύω ὅτι θὰ προωθήσῃ μεγάλως τὴν ἔρευναν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τοῦ 14ου αἰῶνος.

B r a n i s l a v V o l o v i c', Les monuments historiques de la region de Toplica et leur conservation (σελ. 51 κ. ἔ.).

Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν καὶ παρὰ τὴν πόλιν Kursumlija ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι συντηρήσεως κυρίως ἐπὶ δύο ναῶν, τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ τῆς Θεοτόκου, χρονολογουμένων εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Nemanje. Ἀξιοσημείωτος

¹ Πβλ. G. M i l l e t, L' Ecole grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916, 283 κ. ἔ.

² Πβλ. S. B e t t i n i, Origini della decorazione ceramoplastica bizantina. Atti del V Congresso Internaz. di Studi Bizantini, Roma 1940, II, 23 κ. ἔ.

εἶναι ἢ κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας ἀνακάλυψις εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοιχογραφιῶν τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος.

Z d r a v k o S e c u l i c ' , La conservation des icones de Lomnica, oeuvre de l'icônographe Longin du XVI siècle (σελ. 95 κ. ἐ.).

Εἰς τὸν συγγραφέα ὀφείλεται ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρησις τῶν εἰκόνων τοῦ ἐν Βοσνίᾳ μοναστηρίου τῆς Lomnica, αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται εἰς τὸν 16ον αἰῶνα. Αἱ εἰκόνες αὐταὶ πλουτίζουν τὴν σειρὰν τῶν γνωστῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων καὶ ἡ τέχνη των πιστοποιεῖ τὴν καθολικότητα τῆς ἑλληνικῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης εἰς τὰ Βαλκάνια.

Τὰ ἀνωτέρω δημοσιεύματα τοῦ Institut Fédéral pour la Protection des Monuments Historiques δίδουν ὄχι μόνον τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τῆς δραστηριότητος τῶν Γιουγκοσλάβων ἀρχαιολόγων, ἀλλὰ συμβάλλουν σπουδαίως καὶ εἰς τὴν καθόλου ἔρευναν, διότι παρουσιάζουν ἐγκαίρως, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, νέον πολύτιμον ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετεῖ μεγάλως τὴν ἐπιστήμην.

ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

Σ. Θ. Λάσκαρι, Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς συγχρόνου Εὐρώπης (1914 - 1939). Θεσσαλονίκη 1954 (= Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 1). 8ον, σελ. ιβ' + 304.

Τὸ Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τμημα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ ἤρchiσε λειτουργοῦν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐν Θεσσαλονίκη, προέβη εἰς τὴν δημοσίευσιν ἑπτὰ μέχρι τοῦδε βιβλίων, τὰ ὅποια ἐγένοντο εὐμένεστατα δεκτὰ καὶ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν καὶ ὑπὸ τοῦ εὐρυτέρου ἀναγνωστικοῦ κοινου τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Σκοπὸς τοῦ ἰδρύματος, ὅπως δηλοῦται εἰς τὸ καταστατικόν του καὶ ἐμφαίνεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ τίτλου καὶ τῶν δημοσιευμάτων του, εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν προβλημάτων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ ἡ ἐπὶ τῶν προβλημάτων αὐτῶν διαφώτισις τῆς κοινῆς γνώμης πρὸς διαμόρφωσιν ἀτμοσφαιρας ἀμοιβαίας κατανοήσεως μεταξὺ τῶν λαῶν αὐτῆς διὰ τὴν ἐπίτευξιν προσεγγίσεως καὶ συνεργασίας των.

Τὸ βιβλίον τοῦ ὑφηγητοῦ τῆς διπλωματικῆς ἱστορίας εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Σ. Θ. Λάσκαρι ἐκθέτει συστηματικῶς τὴν διπλωματικὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τοῦ 1914 μέχρι καὶ τοῦ 1939. Ὁ συγγραφεύς, ὁ ὁποῖος παλαιότερον εἶχε δημοσιεύσει τὴν «Διπλωματικὴν Ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης 1814 - 1914» καὶ τὴν «Διπλωματικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος 1821 - 1914», ἀφηγεῖται εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰδρύματος ἐκδοθὲν ἔργον του τὴν διπλωματικὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὰς παραμονὰς τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ἐπιμένων ἰδιαιτέρως εἰς τὰ θέματα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἀφοροῦν εἰδικῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς λαούς. Τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου ἔχει κατὰ κεφάλαια ὡς ἀκολούθως.

Κ ε φ ά λ α ι ο ν Α'. 'Ο 'Ιούλιος τοῦ 1914 (I. 'Η δολοφονία τοῦ Ἀψβούργου διαδόχου. II. Τὸ αὐστριακὸν τελεσίγραφον. III. Κήρυξις τοῦ πολέμου). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Β'. Οἱ πρῶτοι μῆνες τοῦ πολέμου. Αὔγουστος 1914 - Ἀπρίλιος 1915. I. ('Η συμμαχία τῶν κρατῶν τῆς Ἀντάντ. II. 'Η ἐπέμβασις τῆς Τουρκίας. III. 'Η πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος. IV. 'Η ἐκστρατεία τῶν Δαρδανελίων). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Γ'. Συμμετοχὴ εἰς τὸν πόλεμον τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Βουλγαρίας (I. Ἰταλία. II. Βουλγαρία. III. Οὐδέτερότης τῆς Ἑλλάδος). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Δ'. 'Η ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου 1915 - 1917 (I. Ροῦπελ. II. 'Η κυβέρνησις ἐθνικῆς ἀμύνης. III. 'Η 1η Δεκεμβρίου. IV. 'Η ἐκθρόνισις τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Ε'. Ἐπέμβασις Ρουμανίας, Πορτογαλίας, Ἰαπωνίας (I. Ρουμανία. II. Πορτογαλία. III. Ἰαπωνία). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΣΤ'. Κήρυξις τοῦ πολέμου ὑπὸ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς (I. 'Η οὐδέτερότης. II. 'Ο ὑποβρύχιος πόλεμος. III. Κήρυξις τοῦ πολέμου). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Ζ'. Διεθνεῖς συνέπειαι τῆς πτώσεως τοῦ Τσαρισμοῦ (I. Τὸ ἔτος 1917. II. 'Η ἀνακωχὴ. III. Μπρέστ Λιτόβσκ). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Η'. Φιλειρηνικά διαβήματα διαρκοῦντος τοῦ πολέμου (I. Ἀμερικὴ, Ἰσπανία, Βατικανόν. II. 'Ο αὐτοκράτωρ Κάρολος. III. 'Ο Βίλσον). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Θ'. 'Η ἀνακωχὴ (I. Τὸ τέλος τῆς μοναρχίας τῶν Ἀψβούργων. II. 'Η γερμανικὴ ἀνακωχὴ. III. 'Η συνδιάσκεψις τῆς εἰρήνης). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Ι'. 'Η ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης μετὰ τὴν Γερμανίαν, τὴν Αὐστρίαν καὶ τὴν Οὐγγαρίαν (I. 'Η Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. II. Συνθήκη Βερσαλλιῶν. III. Συνθήκη Ἁγίου Γερμανοῦ. IV. Συνθήκη Τριανόν). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΑ'. 'Η Ἑλλὰς ἐμπόλεμος 1917 - 1923. Συνθήκαι Νεϊγύ, Σεβρῶν καὶ Λωζάνης (I. 'Η ἀνακωχὴ μετὰ τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὴν Τουρκίαν. II. Συνθήκη Νεϊγύ. III. Συνθήκη Σεβρῶν. IV. 'Η μικρασιαστικὴ καταστροφὴ. V. Λωζάνη). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΒ'. Τὰ ἐκ τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν προκύψαντα ζητήματα (I. Πολωνία. II. Βαλτικὰ κράτη. III. 'Η ἀσυμφωνία τῶν νικητῶν. IV. Ἐπανορθώσεις καὶ ἀφοπλισμός). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΓ'. Περίοδος διεθνοῦς κατευνασμοῦ 1925 - 1930 (I. Λοκάρνο. II. Τὸ ζήτημα τοῦ γενικοῦ ἀφοπλισμοῦ. III. Τὸ σύμφωνον Μπριὰν - Κέλλογκ). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΔ'. Ἰταλία καὶ παραδουνάβια κράτη (I. 'Η μεσογειακὴ πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας. II. 'Η Μικρὰ Ἀντάντ. III. Αὐστρία). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΕ'. 'Η ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως 1918 - 1930 (I. 1918 - 1920. II. Συνδιάσκεψις Γενούης. III. Διεθνῆς ἀναγνώρισις τοῦ νέου καθεστώτος). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΣΤ'. Σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν γειτόνων της 1923 - 1930 (I. Τουρκία. II. Γιουγκοσλαβία. III. Βουλγαρία. IV. Ἀλβανία). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΖ'. 'Η παγκόσμιος οἰκονομικὴ κρίσις (1929 - 1933) καὶ ἡ εἰς τὴν ἐξουσίαν ἀνοδος τοῦ Χίτλερ (I. 'Η παγκόσμιος οἰκονομικὴ κρίσις. II. Τὸ σχέδιον αὐστρογερμανικῆς τελωνειακῆς ἐνώσεως. III. Τὸ τετρα-

μερὲς σύμφωνον τῆς Ρώμης). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΗ'. 'Ο ἑπαναξοπλισμὸς 1933 - 1936 (I. Ἀποχώρησις τῆς Γερμανίας ἐκ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. II. Δολοφονία τοῦ Ντόλφους. III. Ἡ γαλλορωσικὴ συμμαχία. IV. Παραβίασις τῶν στρατιωτικῶν ὄρων τῆς Συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΙΘ'. 'Ο ἄξων Βερολίνου - Ρώμης (I. Ἡ αἰθιοπικὴ κρίσις. II. 'Ο Ἰσπανικὸς ἐμφύλιος πόλεμος. III. Ἡ προσάρτησις τῆς Αὐστρίας. IV. Τὸ τέλος τῆς Τσεχοσλοβακίας). Κ ε φ ά λ α ι ο ν Κ'. Τὸ Βαλκανικὸν σύμφωνον καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν (I Τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον. II. Ἡ πολιτικὴ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. III. Ἡ σύμβασις τοῦ Μοντραί). Κ ε φ ά λ α ι ο ν ΚΑ'. Αἱ παραμοναὶ τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (I. Μετὰ τὸ Μόναχον. II. Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρωσίας. III. Ἐκρηξις τοῦ πολέμου). Ἡ παράθεσις αὐτῆ τῶν τίτλων τῶν κεφαλαίων τοῦ βιβλίου δεικνύει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ποικιλίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῆς ὕλης. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι τὰ κεφάλαια Δ', ΙΑ' καὶ ΙΣΤ', εἰς τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται κατὰ σειρὰν ἡ ἔξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, τὰ δραματικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὠδήγησαν εἰς τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν, καὶ αἱ ἔπειτα ἀπὸ τὸν παγκόσμιον πόλεμον διπλωματικαὶ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰ γειτονικά κράτη. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα κεφάλαια τοῦ βιβλίου ὁ Σ. Λάσκαρις ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὀλόκληρος δὲ ἡ ἐργασία του ἔχει γραφῆ με κέντρον τὰς διπλωματικὰς ζυμώσεις εἰς τὴν Χερσονήσον τοῦ Αἴμου. Ἡ νηφαλιότης καὶ ἡ ἀντικειμενικότης κρίσεως, μαζὶ με τὸ ἀπλοῦν καὶ ἀπέριττον ὕφος, καθιστοῦν τὸ ἔργον χρησιμώτατον ἀνάγνωσμα.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Χ ρ . Ν ά λ τ σ α , Τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα καὶ ἡ Σοβιετικὴ πολιτικὴ. Θεσσαλονίκη 1954 (=Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 2). 8ον, σελ. η' + 544.

Ἡ μνημειώδης ἐργασία τοῦ Χριστοφ. Νάλτσα, διαπρεποῦς δικηγόρου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εἰδικοῦ μελετητοῦ τῶν Βαλκανικῶν ζητημάτων, ἐκρίθη ἤδη ἐπαρκῶς ὑπὸ τοῦ ἡμερησίου καὶ περιοδικοῦ τύπου τῆς Ἑλλάδος, ἀνεγνωρίσθη δὲ ὑφ' ὄλων, ὅσοι τὴν ἐμελέτησαν, ὡς ἡ σπουδαιότερα μέχρι τοῦδε συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Μακεδονικοῦ ζητήματος καὶ τῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν του. Ὁ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ χρονολογικῶς τὴν σχέσιν τῆς Ρωσίας πρὸς τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα, ἀποδεικνύει δὲ ἄνευ, νομίζω, ἀμφιβολίας ὅτι ἡ ἐνοχία τῆς εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ζητήματος αὐτοῦ εἶναι μεγίστη. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόλογον (1 - 16), εἰς τὸν ὁποῖον ἐρμηνεύεται ἡ σημασία τοῦ θέματος, ἀπὸ εἰσαγωγὴν (17 - 91) με θέμα «Ἡ ἀπὸ τοῦ 1828 μέχρι τοῦ 1917 πολιτικὴ τῆς Τσαρικῆς Ρωσίας ἐν τῷ Μακεδονικῷ ζήτηματι» καὶ ἀπὸ πέντε διεξοδικὰ κεφάλαια με τοὺς ἀκολουθίους τίτλους.

Μέρος πρῶτον. Μεταξὺ τῶν δύο πολέμων (93 - 142). Μέρος δεύτερον. Ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος (143 - 203). Μέρος τρίτον. Ἡ κατοχὴ καὶ αἰρωσικαὶ προσπάθειαι πρὸς ἐπικράτησιν ἐν Ἑλλάδι (204 - 356). Μέρος τέταρτον. Ἡ ἔνοπλος κατὰ τῆς Ἑλλάδος σλαυικὴ ἐπίθεσις (357 - 484). Μέρος πέμπτον. Ἡ σημερινὴ διπλωματικὴ θέσις τοῦ Μακεδονικοῦ ζητήματος (485 - 522). Τὸ ἔργον περατοῦται δι' ἐπιλόγου (σελ. 523 - 538), εἰς τὸν ὁποῖον ἀνακεφαλαιοῦνται αἱ βασικαὶ γραμμαὶ τοῦ ὄλου ζητήματος, καὶ διὰ βιβλιογραφίας (539 - 544). Διὰ τοῦ ἔργου του αὐτοῦ ὁ Χρ. Νάλτσας ἐφώτισε τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα ὑπὸ νέαν προοπτικὴν καὶ συνετέλεσεν ὥστε τοῦτο νὰ μὴ θεωρῆται πλέον ὡς ὑπόθεσις τοπικοῦ ἀπλῶς χαρακτῆρος, ἀλλ' ὡς τμῆμα, καὶ δὴ βασικόν, γενικωτέρων πολιτικῶν ἐπιδιώξεων, αἱ ὁποῖαι, ἐὰν πραγματοποιηθοῦν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν ἀποτελέσματα παγκοσμίου σημασίας.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

G. B. Zotiades, The Macedonian controversy. Θεσσαλονίκη 1954 (=Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 4), 80^ν, σελ. XII + 92.

Τὸ βιβλίον τοῦ Γ. Ζωτιάδη «The Macedonian controversy» εἶναι μελέτη, ἡ ὁποία ἐγράφη καὶ ἐνεκρίθη διὰ τὸ δίπλωμα Master of Arts εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Michigan. Ὁ συγγραφεὺς συνοψίζει εἰς τὸ ἔργον του τὸ θέμα τῆς ἀντιδικίας διὰ τὴν Μακεδονίαν καί, ἀφοῦ διατυπώσῃ σαφῶς ὅτι ἡ «Μακεδονία» εἶναι σήμερον γεωγραφικὴ ἔννοια καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἔθνους», ἀποδεικνύει ὅτι ἡ περὶ αὐτῆς συζήτησις εἶναι δημιουργημα ἀφ' ἐνός μὲν τῆς Ρωσίας τῶν Τσάρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν βορείως τῆς Ἑλλάδος κομμουνιστῶν. Λόγω τῆς γλώσσης του τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ζωτιάδη ἔκανε γνωστὰς εἰς εὐρὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπόψεις τῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ πολεμικὴ, ἡ ὁποία ἠσκήθη ἐναντίον του ὑπὸ τῶν βουλγαρικῶν λαθροβίων ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἀπέδειξε ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶχεν εὐρυτάτην ἀπήχησιν. Ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτος εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ εἶναι ἡ εὐρεῖα χρῆσις τῶν εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ Βουλγάρων ἰδίως ἀλλὰ καὶ γενικῶς ὑπὸ Σλάβων δημοσιευθεισῶν μελετῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ ἀντικειμενικότης τῶν κρίσεων τοῦ συγγραφέως. Ὅπως εἶναι φυσικὸν εἰς σύγγραμμα τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ὁ συγγραφεὺς στηρίζεται εἰς πλῆθος βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῖ διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἀπόψεών του κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ ἐνίοτε τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸ ἔργον στερεῖται πρωτοτυπίας. Ἀλλὰ βεβαίως ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως δὲν ἦτο νὰ πρωτοτυπήσῃ, ἀλλὰ νὰ ἐπαναλάβῃ διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν καὶ δὴ εἰς γλῶσσαν ἀγγλικὴν τὴν σαφῆ ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἄποψιν καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ξένης φιλελληνικῆς βιβλιογραφίας.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Μ. Μ α ρ α β ε λ ά κ η—Α. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ , Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1955 (=“*Ἴδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου*, ἀρ. 4). 8ον, σελ. ιδ΄ + 530 + 8 *πίνακες*.

Καὶ κατὰ τὸ θέμα του καὶ κατὰ τὸν τρόπον διαπραγματεύσεώς του τὸ βιβλίον τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μαραβελάκη καὶ Βακαλόπουλου «Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης» ἀποτελεῖ ὑποδειγματικὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον νὰ γίνη ἀρχὴ καὶ ἄλλων ὁμοίου χαρακτῆρος δημοσιευμάτων. Ὅπως διατυποῦται ὑπὸ τῶν συγγραφέων εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου τῶν «σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ διερεύνησις τῆς μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων (περατωθεῖσαν περὶ τὰ μέσα τοῦ 1926) συνθέσεως τῶν ἀγροτικῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς τόπους τῆς προελεύσεώς των, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν τόπων αὐτῶν πρὸ τῆς ἐγκαταλείψεώς των ὑπὸ τῶν προσφύγων, τῶν ἐπαγγελματῶν καὶ τῶν ἀσχολιῶν των ἐκεῖ, τῶν συνθηκῶν τῆς διαβιώσεώς των κλπ. Οὕτως οἱ 75 προσφυγικοὶ συνοικισμοὶ τῆς περιοχῆς ταύτης ἀποκτοῦν τὴν σύντομον ἱστορίαν των, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν διὰ μελέτας, ἀναγομένας εἰς πλείστα προβλήματα, προκύψαντα μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων». Ὁ καθηγητὴς Στ. Κυριακίδης προλογίζων τὸ ἔργον αὐτὸ καθορίζει ὡς ἀκολούθως τὴν σημασίαν του. Οἱ συγγραφεῖς Μαραβελάκης καὶ Βακαλόπουλος «κατήρτισαν ἔργον χρήσιμον οὐ μόνον διὰ τὴν γνῶσιν τῆς συγχρόνου συγκροτήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐξεταζομένης περιοχῆς, καθὼς καὶ τῆς κατανομῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀνὰ τὴν εὐρείαν ἔκτασιν τῆς παλαιᾶς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πάσης φύσεως ἱστορικὰς, γλωσσικὰς καὶ λαογραφικὰς μελέτας, συγχρόνους καὶ μελλοντικὰς. Λέγω καὶ μελλοντικὰς διὰ τὸν ἐξῆς εὐνόητον λόγον. Ἡ συγκέντρωσις ἐντὸς τῶν στενῶν ἑδαφῶν τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, διαφόρων ἀπὸ ἀπόψεως διαλεκτολογικῆς καὶ λαογραφικῆς, καὶ ἡ ποικίλη ἀνάμειξις αὐτῶν μετὰ τε τῶν ἐγχωρίων καὶ πρὸς ἀλλήλους δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἀμβλύνῃ τὰς διαφορὰς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς συμβιώσεως καὶ τῶν νέων συνθηκῶν τῆς ζωῆς νὰ δημιουργήσῃ νέας γλωσσικὰς καὶ λαογραφικὰς μορφάς. Διὰ τὴν μελέτην τῶν μελλοντικῶν τύπων μορφῶν θὰ εἶναι διὰ τοὺς μέλλοντας ἐρευνητὰς κεφαλαιώδους σημασίας ἡ γνῶσις τῆς συνθέσεως τοῦ ἐνοποιηθέντος τέως συμμείκτου πληθυσμοῦ».

Οἱ συνεργάται τοῦ ὠραίου αὐτοῦ ἔργου συνεκέντρωσαν πλῆθος ὕλικου, ἀναφερομένου κυρίως εἰς τοὺς ὄρους ζωῆς, ἴφ' οἷς ἔζων οἱ πρόσφυγες πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεώς των εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Κοινωνικαὶ συνθῆκαι, ἥθη καὶ ἔθιμα, ὄροι οἰκονομικοί, παραδόσεις κλπ. ἔχουν συγκεντρωθῆ μετὰ πολλὴν ἐπιμέλειαν ὑπὸ τῶν δύο συνεργατῶν, τὸ δὲ ἔργον συμπληροῦται διὰ φωτογραφιῶν, σχεδίων καὶ χαρτῶν, τὰ ὁποῖα τὸ καθιστοῦν χρησιμώτατον.

Ἐκ τῆς ἐπισημοσύνης τῆς ἐθνικῆς, ὅχι πλέον τῆς εἰδικῆς ἐπιστημονικῆς, ἀλλὰ γενικώτερον τῆς ἐθνικῆς, τὸ ἔργον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀδιάσειστον ἀπόδειξιν τῆς ἑλληνικότητος τοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης συγκεντρωθέντος προσφυγικοῦ στοιχείου. Περὶ τούτου δὲν θὰ ἐχρηιάζετο βεβαίως νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος οὔτε εἰς τὸ βιβλίον τῶν κ. Μαραβελάκη καὶ Βακαλοπούλου, οὔτε καὶ εἰς τὴν παροῦσαν βιβλιοκρισίαν, ἂν δὲν ὑπῆρχον μερικοὶ κακόπιστοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι δὲν ἔπαυσαν νὰ γράφουν ὅτι διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν ἠλλοιώθη ὁ ἐθνολογικὸς χαρακτήρ τῆς Μακεδονίας, διότι οἱ πρόσφυγες ἦσαν «Λαζοί, Τοῦρκοι, Κερκεζοί» κλπ. Ἡ περιγραφή τῆς ζωῆς τῶν προσφύγων εἰς τὰς ἀρχαίας τῶν κοιτίδας ἀποδεικνύει ὅτι οὗτοι ἦσαν Ἕλληνες, ὅσον καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Stilpon P. Kyriakides, The northern ethnological boundaries of Hellenism. Θεσσαλονίκη 1955 (=Ἴδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 5). 8ον, σελ. 64.

Ἡ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Στίλπωνος Κυριακίδου, «The northern ethnological boundaries of Hellenism» εἶναι μετάφρασις τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ» διαλέξεως, ἡ ὅποια ἐδόθη ἐν Θεσσαλονίκη κατὰ τὸ Συνέδριον ἐθνικῶν δικαίων τὸ 1946 καὶ ἐδημοσιεύθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Πρόκειται περὶ σπουδαιότητος μονογραφίας, ἡ ὅποια εἰς ὕψος πυκνὸν καὶ ἀπέριττον περιγράφει τὴν πρὸς βορρᾶν ἐγκατάστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τοῦ ἱστορικοῦ του βίου. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἠθέλησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς λεπτομερείας, ἐπέτυχεν ὅμως νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὰς περιορισμένας σελίδας τοῦ ἔργου του ὅλα τὰ πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ συνδεόμενα θεμελιώδη ζητήματα, ἐν οἷς τὰ περὶ τῆς καθόδου τῶν Σλάβων εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὰ περὶ τῆς προσπαθείας ἐκσλαβισμοῦ τῶν νοτίως τοῦ Αἴμου περιοχῶν καὶ τὰ περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰ βόρεια κέντρα τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἐκθεσις γίνεται κατὰ τὰς τρεῖς μεγάλας χρονικὰς περιόδους τοῦ Ἑλληνισμοῦ (Ἀρχαϊότης - Βυζάντιον - Τουρκοκρατία), χορησιμοποιοῦνται δὲ ἐκ πρώτης χειρὸς ὅλαι αἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ ἐν συνδυασμῶι πρὸς τὰς περὶ τῶν πηγῶν αὐτῶν ἐργασίας τῶν ξένων καὶ ἡμετέρων ἱστορικῶν. Ἰδιαιτέρως διεξοδικὸς καὶ ἀναλυτικὸς εἶναι ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν χερσονήσον τοῦ Αἴμου κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, διότι αὐτὴ ἡ ἐποχὴ εἶναι, ἡ ὅποια περισσότερον ἐνδιαφέρει. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐπὶ μέρος νέων στοιχείων τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ καὶ δυσχερὴς εἶναι καὶ ἐκτὸς τῶν πλαισίων τῆς παρουσίας βι-

βλιοκρισίας. Ἄρκει νὰ τονισθῆ ἔδῳ ὅτι καὶ τὸ κεφάλαιον αὐτὸ καὶ γενικῶς ἡ σύνθεσις τοῦ ὅλου ἔργου εἶναι τόσον στερεῶς συγκεκριμένα, ὥστε ἡ μονογραφία αὐτὴ νὰ ἀποτελῆ ἐν βασικὸν πλέον σύγγραμμα διὰ τὴν μελέτην τῶν τυχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς βορειότερας περιοχὰς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Ἰωάννου Σωτ. Νοτάρη, Παῦλος Μελάς, βιογραφία. Θεσσαλονίκη 1955 (=Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 6). 8ον, σελ. 78 + 4 πίνακες.

Ἡ βιογραφία τοῦ Παύλου Μελά, τὴν ὁποίαν συνέγραψεν ὁ φιλόλογος καθηγητῆς Γ. Νοτάρης, ἀπευθύνεται εἰς τὸ εὐρύτερον ἀναγνωστικὸν κοινὸν καὶ ἔχει τὴν πρόθεσιν νὰ καταστήσῃ περισσότερον γνωστὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι μέχρι τοῦδε τὰ κατὰ τὴν ζωὴν, τὴν δρᾶσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ πρωταγωνιστοῦ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος. Τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προσφέρει τὸ ἔργον αὐτό, εἶναι περιορισμένα, συνίστανται δὲ κυρίως εἰς συλλογὴν προφορικῶν παραδόσεων περὶ τοῦ Παύλου Μελά, τὴν ὁποίαν κατήρτισεν ὁ συγγραφεὺς, ὅτε ὑπηρετεῖ ὡς καθηγητῆς εἰς τὸ γυμνάσιον Φλωρίνης. Ὅσα ὁμοῦς ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωστὰ κωδικοποιοῦνται, οὕτως εἰπεῖν, ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ ρέοντος ἀφηγηματικοῦ του ὕφους ἐπέτυχε νὰ τὰ συνθέσῃ ὅλα εἰς ὠραίαν ἐνότητα, ἀναγιγνωσκομένην ἀνέτως. Τὸ ἔργον πλουτίζεται διὰ τῆς παραθέσεως κειμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐν οἷς τὸ ἄρθρον τοῦ Καλαποθάκη καὶ τὰ ποιήματα τῶν Παλαμᾶ, Προβελεγγίου, Παπαντωνίου καὶ Στεφάνου Δάφνη ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἥρωος, καθὼς καὶ διὰ τριῶν ὀλοσελίδων φωτογραφιῶν καὶ χάρτου τῆς περιοχῆς τῆς Καστοριᾶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

Andrè Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne. Θεσσαλονίκη 1955 (=Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 7). 8ον, σελ. 78 + 21 πίνακες.

Διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ νέου βιβλίου του «Thessalonique et la peinture macédonienne» ὁ καθηγητῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος προωθεῖ πρὸς τὴν λύσιν της καὶ δὴ κατὰ τρόπον λίαν πειστικὸν μίαν συζήτησιν, ἡ ὁποία ἐσύροτο ἀπὸ μακροῦ εἰς ἀτέρμονα πελάγη εἰκασιῶν καὶ ἐξωεπιστημονικῶν ἐπιδιώξεων. Πρόκειται περὶ τῆς προελεύσεως τῆς τεχντροπίας τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὰς βυζαντινὰς ἐκκλησίας τῆς Σερβικῆς Μακεδονίας. Ὁ Ξυγγόπουλος ἀνάγει τὴν τεχντροπίαν αὐτὴν εἰς τὰς σχολὰς ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτεται οὕτω ὡς κέντρον καλλιτεχνικῆς ζωῆς με ἀκτινοβολίαν πρὸς ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Τὸ ἐθνικῶς καὶ ἐπιστημο-

νικῶς πολύτιμον αὐτὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτώ κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς ζωγραφικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὸ δεύτερον περὶ τῆς Θεσσαλονίκης ὡς κέντρου, εἰς τὸ ὅποιον ἐδημιουργήθη καὶ ἀπὸ τὸ ὅποιον ἠκτινοβόλησεν ἡ Μακεδονικὴ σχολή, εἰς τὸ τρίτον περὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς πρὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων (εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ ἀποδεικνύεται πειστικῶς ὅτι κατὰ τὸν ἐνδέκατον ἡδη αἰῶνα ἤρχισαν νὰ διαμορφοῦνται ἐν Θεσσαλονίᾳ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς), εἰς τὸ τέταρτον περὶ τῶν Θεσσαλονικέων ζωγράφων τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, εἰς τὸ πέμπτον περὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν Σερβικῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τοῦ 1281 - 1321 (εἰς ἣν ἐποχὴν ἀνήκουν καὶ αἱ ὠραιότεραι ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην), εἰς τὸ ἕκτον περὶ τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων τῆς Ἀδριατικῆς ἀκτῆς καὶ τῶν ζωγράφων τῆς Θεσσαλονίκης (ἐνθα ἀποδεικνύεται ὅτι οὐδεμία σχέσις ὑπάρχει μεταξύ των καὶ ὅτι οἱ πρῶτοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Σερβίαν ἔπειτα ἀπὸ τὴν μεγάλην περίοδον 1281 - 1321), εἰς τὸ ἑβδόμον περὶ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ὑπογραφῶν εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν σερβικῶν ἐκκλησιῶν, εἰς δὲ τὸ ὄγδοον καὶ τελευταῖον περὶ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς (ὁπότε διαπιστοῦται παρακμὴ τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς καὶ εἰς τὴν Σερβίαν καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν). Ἡ κρίσις ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέως ἀνήκει βεβαίως εἰς τοὺς εἰδικοὺς μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἀλλὰ καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς εἶναι εὐκόλον νὰ διαπιστώσῃ ὅτι αἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως, αἱ ὁποῖαι ἀναπτύσσονται μὲ σαφήνειαν καὶ μεθοδικότητα, στηρίζονται ἐπὶ εὐρείας γνώσεως τῆς σχετικῆς πρὸς τὸ θέμα βιβλιογραφίας καὶ ἐπὶ πλουσίας προσωπικῆς πείρας, ὀφειλομένης εἰς μακρὰν καὶ ἐπίμονον μελέτην τῶν ὑπὸ συζήτησιν θεμάτων.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

R. S. Loenertz B. P., Chronologie de Nicolas Cabasilas. «Orientalia christiana periodica» XXI (1955), σ. 205 - 231.

Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἔγιναν τὸ πρῶτον γνωσταὶ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ R. Guiland δημοσιεύσεως ἀποσπασμάτων καὶ περιλήψεων αὐτῶν εἰς τὴν Byz. Zeit. τοῦ 1929. Πλήρη ἔκδοσιν καὶ χρονολόγησιν των ἐπεχείρησεν εἰς τὸ ἴδιον περιοδικὸν τὸ 1953 ὁ P. Henekidēs, τόσον ὁμῶς ἡ ἔκδοσις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιστολῶν ἀπόψεις τοῦ ἐκδότου προεκάλεσαν μακρὰν καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσαν κριτικὴν ὑπὸ τοῦ I. Sevenco καὶ πάλιν εἰς Byz. Zeit. τοῦ 1954. Τώρα προστίθεται καὶ νέα μελέτη, αὐτὴν τὴν φορὰν ὑπὸ τοῦ διαπρεποῦς μελετητοῦ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κυδῶνη, πατρὸς R. J. Loenertz. Τὸ πρῶτον στα-

θερὸν δεδομένον τῶν νέων αὐτῶν ἔρευνῶν εἶναι ὁ διὰ τῆς ὀρθῆς ἐρμηνείας χωρίου τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἰς τὴν πραγματείαν του «Περὶ τόκου», ἐκδοθεῖσαν εἰς τὸν «Εἰς μνήμην Σ. Π. Λάμπρου» τόμον, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὅσα γνωρίζομεν περὶ τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη ἐπιτευχθεῖς καθορισμὸς τῆς γεννήσεως τοῦ Ν. Καβάσιλα ἐντὸς τῶν ἐτῶν 1320 - 1325. Διὰ τῆς χρονολογήσεως αὐτῆς, ἣτις ἀνατρέπει τὰ ὑπὸ τοῦ Guiland προσδιορισθέντα ὄρια, χρονολογοῦνται ἔπειτα καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του. Ὁ Loenertz εἰς τὴν ὡς ἄνω πραγματείαν του ἀσχολεῖται πρῶτον μὲ τὴν συμμετοχὴν τοῦ Καβάσιλα εἰς τὰ δραματικά γεγονότα τῶν ἐτῶν 1345 - 1347, χρησιμοποιῶν ἰδίως τὰς ἐπιστολάς τοῦ Κυδῶνη. Παρὰ τὴν νεαρὰν ἡλικίαν του ὁ Καβάσιλας, ὁ ὁποῖος ἀνῆκεν εἰς εὐγενῆ οἰκογένειαν τῆς Θεσσαλονίκης, ταχθεὶς παρὰ τὸ πλεονεξίον τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ διεδραμάτισε σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰς ἔριδας ἀπὸ τοῦ 1341 καὶ πέραν. Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων περὶ τοῦ Καβάσιλα κατὰ τὰ ὡς ἄνω ἔτη ὁ Loenertz ἀσχολεῖται μὲ τὰς ἐπιστολάς του πρὸς τὸν Συναδηνόν, μὲ τὰ αἰσθήματά του διὰ τὴν πατρίδα του Θεσσαλονίκην, μὲ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ πρὸς τὴν Ἄνναν Παλαιολογίαν δοκιμίου του «Περὶ τόκου», καθὼς καὶ τοῦ πρὸς τὴν ἰδίαν ἐγκωμίου του. Καὶ τὰ ἕξ αὐτὰ τμήματα τῆς μονογραφίας του περιέχουν πολλὰς λίαν ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις, ἀναφερομένας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης, ἕξ ὧν ἰδιαιτέρως δέον ἐνταῦθα νὰ ἐξαρθῇ ἡ ἐρμηνεία τοῦ δοκιμίου «Περὶ τόκου», τὸ ὁποῖον ὁ Loenertz χρονολογεῖ περὶ τὸ 1351 καὶ τὸ ἐρμηνεύει ὡς ἔκκλησιν τοῦ Καβάσιλα πρὸς τὴν Ἄνναν Παλαιολογίαν ὑπὲρ τῶν ἐκ τῆς ἀριστοκρατίας θυμάτων κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον. Οὕτω αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Καβάσιλα διὰ τῆς σχετίσεώς των εἴτε πρὸς ἄλλα ἔργα τοῦ ἰδίου εἴτε πρὸς γεγονότα τῆς ἐποχῆς του ἐρμηνεύονται καὶ χρονολογοῦνται σαφέστερον. Πρὸς τοῦτο συμβάλλουν ἐπίσης καὶ αἱ κλειούσαι τὴν πραγματείαν τοῦ Loenertz «Κριτικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου τῶν ὀκτῶ πρώτων ἐπιστολῶν», ἔνθα διὰ τῆς βοηθείας τοῦ μὴ ἐκτιμηθέντος δεόντως ὑπὸ τοῦ Enepekides χειρογράφου P τὸ κείμενον καθίσταται καθαρώτερον. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω ἐνταῦθα χάριν ἀπλῆς βιβλιογραφικῆς ἐνημερώσεως ὅτι πρὸ τῆς ἐργασίας τοῦ Enepekides καὶ τοῦ Loenertz ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χειρόγραφον P εἶχα ἐκδώσει μερικὰ ἀνέκδοτα ἕως τότε ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Καβάσιλα, κατὰ σύμπτωσιν μάλιστα ἐκεῖνα ἀκριβῶς, τὰ ὁποῖα ἐπανεκδίδει τώρα ὁ Loenertz ἐκ τοῦ χειρογράφου P.¹ Ὁ Loenertz ἐρμηνεύει ὑποδειγματικῶς μερικὰ δυσχερῆ χωρία ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Καβάσιλα, ἰδίως δὲ ἐπιτυχεῖς εἶναι αἱ παρατηρήσεις του, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς περὶ τῶν ἐγκωμίων εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον δύο ἐπιστολάς (τρίτην καὶ τετάρτην) τοῦ Καβάσιλα. Ὁ Loenertz δια-

¹ Πρβλ. ΕΕΒΣ 22 (1952) 99 - 109 καὶ Ἑλληνικά 14(1955) 337 - 338.

πιστώνει ὀρθῶς ὅτι τὸ πρῶτον ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον συνεγράφη κατόπιν τῆς ὑπὸ τοῦ « Ὑ π ἄ τ ο υ τ ῶ ν φ ι λ ο σ ὄ φ ω ν » Ἰωάννου Ἀμπαρι προκηρύξεως διαγωνισμοῦ, ὀρθότατα δὲ ἐρμηνεύων τὴν τετάρτην ἐπιστολὴν διαπιστώνει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Sevcenco, ὅτι ὁ Καβάσιλας δέον νὰ ἔχη γράψει καὶ δεύτερον ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. Ὁ Loenertz δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὅτι τὸ δεύτερον αὐτὸ ἐγκώμιον πράγματι ὑπάρχει καὶ μάλιστα ἔχει ἐκδοθῆ ὑπ' ἑμοῦ. Ἡ ἔκδοσις αὐτῆ ἐπαληθεύει τῶρα τὰς παρατηρήσεις του.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

M. L a s c a r i s, Survivances dans la toponymie de la Macédoine des «Francs» d' avant et après la IV Croisade, ἐν Byzantion, t. XXIII (1953), σ. 5 - 10.

Ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ φραγκικῶν τινων τοπωνυμίων ἐν Μακεδονίᾳ, ἀλλ' ἡ μελέτη ἔχει γενικωτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνογραφίαν τῆς περιοχῆς κυρίως τῶν Σκοπίων, ἡ ὁποία ἴσως οὐχὶ ὀρθῶς χαρακτηρίζεται ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν Μακεδονίαν, διότι, ὡς γνωστόν, ἀνῆκε κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν παλαιὰν Δαρδανίαν.

Ἦδη τὸ 1912 ὁ ἐπιφανὴς Τσέχος ἱστορικὸς Κωνσταντῖνος Jirecek¹ σχολιάζων τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Σέρβου βασιλέως Οὔρσει τοῦ Β' (1282 - 1321), τοῦ καταλαβόντος ἐν ἔτει 1282 τὰ Σκόπια, τὸ ἐκδοθὲν ἐν ἔτει 1299/1300 ὑπὲρ τῆς παρὰ τὴν πόλιν ταύτην μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Γοργοῦ ἔχαρακτήρισε τὴν πόλιν ὡς ἐλληνικὴν. Παραθέτομεν ὀλόκληρον τὸ ἀξιοσημείωτον χωρίον.

Eine griechische Stadt war das 1282 besetzte Skopje. In einer Urkunde des Königs Stephan Uros II vom Jahre 1299 - 1300 liest man eine Menge von griechischen Personennamen aus dieser Gegend: Güter des Konstantin Sohn des Lipsiotos, sowie Adrian, Sohn des Kyr Theodor und dessen Schwester Kyra Kalija (Καλή), ferner ein Skopiotes, ein Moskios, ein Mönch Xénophon, ein Hof (dvor) und eine Kirche des Apokaukos (Apokavkova crkva), ein Garten des Leon (vrt Leunov) und ein Dorf eines Leon (Levunovo selo), ein Feld des Akropolites (niva Akropolitova), die Mühle eines Βεστιαρίτης (vodenica vistriatitova), das Feld eines μαγκλαβίτης (polje Maglavitsko) u.s.w. Ähnlich ist das Detail der Urkunden des Stephan Duschan für das Kloster Treskavec bei Prilep: ein Weinberg des καστροφύλαξ (vinograd kastrofilakov), das Gut eines Σιδηροφάγος

¹ C. J i r e c e k, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I, ἐν Denkschriften τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, τ. 56 (1912), σ. 26.

(stas Sidrofajeva), der Besitz eines Argyropulos, ebenso der eines Protonobelissimos Kontoleon, eines σεβαστός Peckopol, eines Mosyopolites u.s.w.

Καὶ περαιτέρω, σελ. 64, ἐπανερχόμενος εἰς τὰ Σκόπια, γράφει περὶ τῶν κατοίκων αὐτῶν: Die Bürger waren, wie schon erwähnt, s. 26, teilweise Griechen; aus den Aufzeichnungen des Kantakuzenos wissen wir dass es noch 1350, 70 Jahre nach der Eroberung durch die Serben, in Skopje zahlreiche geheime Anhänger der Byzantiuer gab.

Ἦδη εἰς προγενεστέραν μελέτην του (Byzantion, XXI, 1951, σελ. 265 - 268) ὁ Λάσκαρις ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι τὰ ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τούτῳ ἀναφερόμενα κτήματα τοῦ Ἀκροπολίτου καὶ τοῦ Μαγκλαβίτου ἔδωρήθησαν τὸ 1246 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β΄ Βατάτζη εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν ἱστορικὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην καὶ εἰς τὸν Νικόλαον Μαγκλαβίτην, ὅστις κατὰ τὸν Ἀκροπολίτην ἦτο «εἰς τῶν ἐπιφανεστέρων ἐν τοῖς τοῦ Μελενίκου οἰκήτορσιν». Τώρα συμπληρῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Γίρεσεκ παρατηρηθέντα ὑπογραμμίζει τὰ ἐν τῷ σερβικῷ τούτῳ χρυσοβούλλῳ ἀπαντῶντα ἑλληνικὰ παρὰ τὰ Σκόπια τοπωνύμια (Καταμονή, Καταφύγι, Βιστιαρίτισσα), ὡς καὶ οὐκ ὀλίγας σλαβικὰς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεις, π.χ. apodohiar (ἀποδοχειαριος), praktor (πράκτωρ), mitat (μιτάτον), harizmo (χάρισμα), jeksalima (ἐξάλειμμα), kula (λέξις ἀραβικὴ μὲν, ἀλλὰ παραληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Σλάβων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ἤδη παρὰ Κεκαυμένων: τὸ κουλά). Τὸ Levunovo selo (Dorf eines Leon τοῦ Γίρεσεκ) ὁ Λάσκαρις νομίζει ὅτι ὠνομάσθη ἀπὸ τινος Ἀρμενίου Λεβούνη, τὸ δὲ selo Avazgono ἀπὸ τινος Ἀβασγοῦ. Ἐπὶ πλέον σημειῶναι τρία τοπωνύμια, ἅτινα θεωρεῖ λείψανα Φράγκων: Studenec Fruski (ἡ πηγὴ τοῦ Φράγκου), Κανίανονο Brdo (τὸ ὄρος τοῦ Caviani) καὶ Barbarasa, οὗτινος ἢ ἰταλικὴ προέλευσις εἶναι προφανής.

Τὰ τελευταῖα ταῦτα τοπωνύμια ὁ Λάσκαρις συσχετίζει μὲ τὸ ὄνομα τῆς κωμοπόλεως Βελβενδὸς καὶ ἀποδέχεται τὴν ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ Benevenuto ἑτυμολογίαν, ἣν κατὰ τὸν Λάσκαριν ἔδωσε πρῶτος ὁ Πέτρος Σκόκ εἰς τὴν ἐκτενῆ περὶ τῆς περιοχῆς Σερβίων μονογραφίαν του ἐν Glas τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας, 178 (1938). Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Τὴν ἑτυμολογίαν ταύτην προέτεινε πρῶτος ὁ Χαρίσης Μεγδάνης, ὀνομαστὸς λόγιος τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Εἰς τὴν «Ἀπογραφικὴν ἐκθεσιν τοῦ μεσημβρινοῦ μέρους τῆς Μακεδονίας», τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Μ. Καλινδέρη,¹ ὁ Μεγδάνης γράφει: «Μία κόμη ὡς τρεῖς ὥρας μακρὰν τῶν Σερβίων εἶναι ὁμώνυμος μὲ τὴν ἰταλικὴν πόλιν Βενεβεντόν καὶ κατὰ τινὰ παραφθορὰν Βελβεντόν».

¹ Μ. Καλινδέρη, Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Πτολεμαῖς 1940, σ. 18.

Ἐπίσης ἀνακριβὲς εἶναι ὅτι ὁ Vasmer ἀπέδειξεν ὅτι τὸ ἐν Πελοποννήσῳ τοπωνύμιον *Σανταμέρι*, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῶν σλαβολόγων ἐθεωρεῖτο ὡς σλαβικόν, προέρχεται ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Φράγκου ἄρχοντος *Σαίντ Ὀμερίου*, τοῦ μνημονευομένου ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Μωρέως. Τὸ τοπωνύμιον εἶχεν ἤδη ἐτυμολογηθῆ ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ ἐκ Πατρῶν φιλόστορος ἱατροῦ Χρήστου Κορύλλου, ὅστις ἤδη τὸ 1903 ἠτυμολόγησεν αὐτὸ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Νικολάου Σαίντ Ὀμέρ τοῦ Β', ὅστις ἔκτισεν ἐπὶ τοῦ ὄρους Σκόλλιδος φρούριον, λείψανα τοῦ ὁποῖου σώζονται μέχρι σήμερον.¹ Εἶναι περίεργον ὅτι ξένοι ἐπιστήμονες, εἰδικῶς ἀσχολούμενοι περὶ τὰ ἐν Ἑλλάδι τοπωνύμια, καὶ δὴ τῆς περιωπῆς τοῦ Vasmer, ἀγνοοῦν τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς. Λέγω τοῦτο, διότι τὸ βιβλίον τοῦ Κορύλλου ἀποτελεῖ πλουσίαν πηγὴν διὰ τὴν περιοχὴν τῆς Ἀχαΐας. Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Λάσκαρι ὅτι ἔπρεπε οἱ Ἕλληγες νὰ ὑποδεχθῶμεν τὸ βιβλίον τοῦ Vasmer μετ' εὐγνωμοσύνης, διότι ἀπέδειξεν ὡς μὴ σλαβικὰ πλεῖστα ἐν Ἑλλάδι τοπωνύμια, ἅτινα ἐθεωροῦντο ὡς σλαβικά, εἶναι κάπως ὑπερβολικόν. Ὁ Vasmer ἔκαμε τὸ καθήκον του ὡς εὐσυνείδητος ἐπιστήμων. Τὸ μόνον, διὰ τὸ ὁποῖον ἐξενίσθησαν οἱ Ἕλληγες, εἶναι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου «Die Slaven in Griechenland» ἀντὶ τοῦ ἀκριβοῦς «Die slavischen Ortsnamen in Griechenland». Ὡς πρὸς τὰς γενομένας διὰ τὸ βιβλίον παρατηρήσεις, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας καὶ πολλὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Vasmer θεωρουμένων σλαβικῶν ἢ δὲν εἶναι σλαβικά ἢ οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν παρουσίαν τῶν Σλάβων ἐν Ἑλλάδι, εἶναι ζήτημα καθαρῶς ἐπιστημονικόν. Νομίζω ὅτι ἡ ἐν Νέεῳ Ἑστία δημοσιευθεῖσα βιβλιοκρισία τοῦ Ζακυθνοῦ θέτει τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν των.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Σ τ ε φ ά ν ο υ Ἰ θ α ν . Κ ο τ σ ι ά ν ο υ , Ἐνα ταξίδι στη Χαλκιδική στὰ 1793. Ἐντυπώσεις καὶ κρίσεις τοῦ Γάλλου προξένου Θεσσαλονίκης Ε. Cousinéry. Ἀθήνα 1951. 8ον σ. 24.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ μικροῦ φυλλαδίου εἶναι διάλεξις, γενομένη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν Ἀρναίᾳ τῆς Χαλκιδικῆς. Οὗτος, καταγόμενος ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης, ἐντυχὼν τῷ γνωστοτάτῳ βιβλίῳ τοῦ Ε.-Μ. Cousinéry, Voyage dans la Macedoine, χρηματίσαντος ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη προξένου τῆς Γαλλίας ἐν Θεσσαλονίκῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἔσχε τὴν ἀγαθὴν ἔμπνευσιν νὰ ἀνακοινώσῃ διὰ τῆς διαλέξεως ταύτης εἰς τοὺς συμπατριώτας του τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῆς ἀνὰ τὴν Χαλκιδικὴν περιηγήσεως τοῦ ἐν λόγῳ προξένου, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύεται ἡ καὶ πολλαχόθεν γνωστὴ πλήρης ἑλληνικότης τῆς χώρας. Ὁ Cousinéry εἶναι εἰς τῶν ἀψευδεστέρων

¹ Χ ρ . Κ ο ρ ὄ λ λ ο υ , Χωρογραφία τῆς Ἑλλάδος. Α'. Νομὸς Ἀχαΐας. Ἀθήνα 1903, σ. 184.

καὶ πλουσιωτέρων εἰς εἰδήσεις περιηγητῶν διὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἱστορικὴ πηγὴ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἂν τὸ παράδειγμα τοῦ συγγραφέως εὕρισκε καὶ ἄλλους μιμητάς. Οἱ ξένοι, οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Μακεδονίαν καὶ δημοσιεύσαντες τὰς ἐξ αὐτῆς ἐντυπώσεις των εἶναι ἀρκετοί, ἡ δὲ συλλογὴ καὶ δημοσίευσίς τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων θὰ καθίστα εἰκόλως προσιτὰς εἰς τοὺς φιλόστοργας τὰς ὑπ' αὐτῶν παρεχομένας πληροφορίας καὶ θὰ διεφώτιζε πολὺ τὴν σκοτεινὴν ταύτην περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Λ. Π. Λ α σ κ α ρ ἰ δ ῆ, Τὸ Ζαγκλιβέρι. Θεσσαλονίκη 1953. 8ον, σ. 34.

Αἱ εἰδικώταται περιγραφαὶ καὶ ἱστορίαι ἐπαρχιακῶν πόλεων, κωμοπόλεων καὶ χωρίων ἀκόμη εἶναι πολὺ εὐπρόσδεκτοι, διότι μᾶς παρέχουν πολλάκις λίαν ἐνδιαφερούσας πληροφορίας διὰ τὴν τοπογραφίαν, τὴν τοπικὴν λαογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν, ἐκ τῶν ὁποίων θὰ καταστῆ δυνατὸν κάποτε νὰ καταρτισθῇ ἡ πλήρης λαογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ εἰκὼν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ φυλλαδίου, διαμένων ἀπὸ ἐτῶν εἰς τὴν κωμόπολιν, τὴν ὁποίαν περιγράφει, συνεκέντρωσε φιλοτίμως ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν λαογραφίαν αὐτῆς ἐκ προφορικῶν παραδόσεων, τουρκικῶν βιβλίων καὶ ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Δυστυχῶς, μὴ ἔχων τὴν ἀναγκαίαν προπαιδείαν, δὲν ἠδυνήθη οὔτε τὴν ἀφθονον λαογραφικὴν καὶ γλωσσικὴν ὕλην, ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως ὑπάρχει εἰς τὴν κωμόπολιν, νὰ περισυλλέξῃ, οὔτε καὶ τὰς ἱστορικὰς παραδόσεις νὰ παρουσιάσῃ κατὰ τὸν προσήκοντα τρόπον, ματαίως δ' ἀναζητεῖ κανεὶς εἰς τὸ βιβλίον αὐτουσίους τὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἠρῦσθη, ὡς λέγει, ἐκ τουρκικῶν βιβλίων καὶ ἁγιορειτικῶν ἐγγράφων. Ὁ συγγραφεὺς σπεύδει νὰ συγγράψῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου, τὴν θρησκείαν καὶ τὸν πολιτισμὸν κατὰ τρόπον γενικώτατον, χωρὶς νὰ παρέχῃ καὶ αὐτούσια τὰ στοιχεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη. Ἐφήνω ὅτι καὶ ἡ δημοτικὴ του γλῶσσα δὲν εἶναι ἐπιμελεμένη καὶ ἀψογος. Πολὺ χρησιμώτερον διὰ τὴν γνώσιν τοῦ τόπου καὶ τῶν ἀνθρώπων του ἔργον θὰ παρουσίαζεν, ἂν ἀντὶ τῶν γενικοτήτων μᾶς παρουσίαζε λεπτομερῆ συναγωγὴν τοῦ τοπικοῦ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὕλικου, δηλ. λεξιλόγιον κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρες καὶ γραμματικὴν τοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος, τοπωνύμια, ᾄσματα καὶ παραμύθια εἰς τὸ τοπικὸν ἰδίωμα, παραδόσεις, παροιμίας, αἰνίγματα, ἦθη ἐν γένει καὶ ἔθιμα θρησκευτικὰ καὶ κοινωνικά, ἐνδύματα καὶ κατοικίας καὶ τροφὴν, τὰ κατὰ τὸν γεωργικὸν καὶ ποιμενικὸν βίον κτλ., ἐξέδιδε δὲ καὶ αὐτουσίους τὰς γραπτὰς πηγὰς, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ὡς λέγει, ἐστηρίχθη. Τοιαῦτα ἔργα περιμένει ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστὴμὴ ἀπὸ τοὺς ἐπιτοπίους λογίους, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ὡς πηγῶν παραμένει ἀμείωτος εἰς τὸ διηνεκές. Ἄνευ τῆς πλήρους συναγωγῆς καὶ τῆς δημοσιεύσεως

τοῦ ὕλικου ἢ συγγραφῆ τοπικῶν ἱστοριῶν καὶ περιγραφῶν ὀλίγην παρουσιάζει χρησιμότητα.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

A. E. B a k a l o p o u l o s, Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912. Paris, E. de Boccard, éditeur, 1953. (=École Française d' Athènes. Études Thasiennes, II). 4ον, σ. 200, πίν. VII.

Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου Θάσου ἔχουν μέχρι τοῦδε ἀσχοληθῆ πολλοί, ἀλλ' ἢ ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς τὸ 1912 περίοδος εἶναι ἀτελῶς γνωστή, διότι ἱστορικοὶ μὲν ἐξ ἐπαγγέλματος ὀλίγοι ἠσχολήθησαν περὶ αὐτῆς, τὰ δὲ τῶν ἐρασιτεχνῶν πολὺ ὀλίγα προσθέτουν καὶ ταῦτα ἔνεκα ἀκριβῶς τοῦ ἐρασιτεχνικοῦ των χαρακτήρος ἀβέβαια.

Ὁ συγγραφεὺς ἔχων ὑπ' ὄψει πάσας τὰς ἐντύπους πηγὰς, πλήρη βιβλιογραφίαν τῶν ὁποίων παραθέτει, ἐρευνήσας δὲ καὶ ἐπιτοπίως καὶ κατορθώσας νὰ συγκεντρώσῃ οὐ μόνον προφορικὰς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ ποικίλα ἔγγραφα, ἀποκείμενα εἴτε εἰς τὰ ἀρχεῖα τῶν κοινοτήτων τῆς νήσου εἴτε εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν, τὰ ὁποῖα καὶ δημοσιεύει ἐν παραρτήματι, ἐπεχείρησε τὴν συστηματικὴν ἐξιτόρησιν τῶν κατὰ τὴν νῆσον κατὰ τὴν ἀνωτέρω περιόδον. Τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου χωρίζει εἰς τέσσαρας περιόδους, τὰ τελευταῖα ἔτη τῶν Κατελούζων (1453 - 1455), τὴν Τουρκοκρατίαν (1455 - 1813), τὴν Αἰγυπτιακοκρατίαν (1813 - 1902) καὶ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας (1902 - 1912). Τὰς περιόδους ταύτας ὑποδιαιρεῖ εἰς μικροτέρας, ἐξετάζει δ' οὐ μόνον τὰ πολιτικὰ κατ' αὐτὰς γεγονότα, τὰ ὁποῖα διὰ μίαν μικρὰν νῆσον εἶναι σπάνια, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς κοινοτικῆς διοικήσεως καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐν γένει ζωῆς τῆς νήσου.

Τὸ θέμα τῆς ἐργασίας ἀσφαλῶς εἶναι περιορισμένον καὶ πενιχρόν, ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ προτέρημά της, διότι δεικνύει πόσα πράγματα δύναται νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἐπιμελῆς ἔρευνα, τὰ ὁποῖα ἐκ πρώτης ὄψεως δύνανται νὰ φανοῦν ἀσήμαντα, ἔχουν ὅμως τὴν σημασίαν των διὰ περίοδον ὅπως εἶναι ἡ Τουρκοκρατία, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους περιορίσθη εἰς τὴν στενὴν κοινοτικὴν ζωὴν, τὴν μέχρι τινὸς σημείου ἐλευθέραν ἀπὸ τῆς κυριάρχου ἐξουσίας. Ὁ συγγραφεὺς διὰ τῆς ἐργασίας αὐτοῦ ταύτης κατώρθωσε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ζωῆς ταύτης καὶ νὰ παραστήσῃ αὐτὴν σαφῶς καὶ ἀκριβῶς. Ἄρθηρα τινά, δημοσιευθέντα ἐν τῇ ἐβδομαδιαίᾳ ἐφημερίδι Ἄγῶνι κατὰ τὸ 1902, θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ προσθέσουν στοιχεῖά τινα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου.

Εἶναι λυπηρὸν ὅτι δὲν ἔχομεν καὶ πλήρη λαογραφικὴν εἰκόνα τῆς νήσου, ὅποτε θὰ συνεπληροῦτο ἡ ὅλη εἰκὼν τῆς ζωῆς αὐτῆς, θὰ προσετίθεντο δὲ ἴσως καὶ σελίδες τινὲς διὰ τὴν ἱστορίαν της. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἦτο ἔργον τῆς εἰδικότητος τοῦ συγγραφέως.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Π α ρ α σ κ ε υ ᾶ Ί. Μ η λ ι ο π ο ύ λ ο υ , Μακεδονικά παραμύθια. Θεσσαλονίκη 1950. 8ον, σ. 77.

Ὁ συγγραφεὺς, καταγόμενος ἐκ Μποχωρίνας, χωρίου τῆς περιοχῆς Νεαπόλεως τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ἔχει τὴν λογοτεχνικὴν ἰδιοφυΐαν λαϊκοῦ ἀφηγητοῦ, λαϊκοῦ παραμυθᾶ. Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἰδιοφυΐα αὕτη τὸν ὠδήγησε νὰ διαπλάσῃ κατὰ τὸ δοκοῦν γνωστὰ κατὰ τὸ πλεῖστον λαϊκὰ παραμύθια, τὰ ὁποῖα ἤκουσεν ἴσως εἰς τὸ χωρίον του —λέγω ἴσως, διότι πουνθενὰ δὲν λέγει πόθεν ἤντησεν αὐτὰ—καὶ τὰ ὁποῖα ἐνέχουν μὲν στοιχεῖα λαϊκῆς λογοτεχνικῆς τεχντροπίας, εἶναι ὅμως τελείως ἀκατάλληλα δι' ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ὡς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἠλλοιωμένα. Τὸ πρῶτον μάλιστα, «Ὁ μανδύας τοῦ παραμυθᾶ», φαίνεται καθ' ὅλοκληρίαν πεπλασμένον. Τὴν λογοτεχνικὴν ταύτην ἐπέμβασιν τοῦ ἐκδότου εἰς τὰ κείμενα εἵμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ τονίσωμεν χάριν τῶν περὶ τὴν ἔρευναν τῶν παραμυθιῶν ἀσχολουμένων ἐπιστημόνων καὶ ἰδίᾳ τῶν ξένων, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον ταῦτα κατέστησαν προσιτὰ εἰς αὐτοὺς διὰ τῆς μεταφράσεώς των εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ τοῦ Dr Bernard Vonderlage,¹ ὁ ὁποῖος παραδόξως ἀπένειμεν εἰς τὸν μετριόφρονα συγγραφεὰ τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος, τὸν ὁποῖον οὔτε οὐδέποτε ἐφιλοδόγησε νὰ ἀποκτήσῃ. Ὑπερβολικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ μεταφραστοῦ παραβολὴ τῆς συλλεκτικῆς ἐργασίας τοῦ ἐκδότου πρὸς τὸ ἔργον τῶν ἀδελφῶν Grimm, ἀνακριβὲς δὲ καὶ ὅτι πρόκειται περὶ παραμυθιῶν «τυπικῶς μακεδονικῶν». Ἀνακριβῶς ἐπίσης ὀνομάζεται κορυφὴ τοῦ Ὀλύμπου μὲ τὸ ὄνομα Ἅγιος Ἡλίας.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Π α ρ α σ κ ε υ ᾶ Ί. Μ η λ ι ο π ο ύ λ ο υ , Ὁ Κότσυφας ὁ Κῦρ - Κώστας καὶ ἄλλα μακεδονικά. Θεσσαλονίκη 1952. 8ον, σ. 79.

Ὁ συγγραφεὺς δημοσιεύει τριάκοντα καὶ μίαν λαϊκὰς διηγήσεις ὑπὸ μορφήν παραμυθιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πλεῖστα εἶναι γνωστὰ καὶ ἀλλοχόθεν παραδόσεις περὶ δημιουργίας ζώων, μεταμορφώσεων κλπ., εἶναι δὲ παραμύθια ἢ εὐτράπελοι διηγήσεις. Καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην ὁ συγγραφεὺς δὲν δημοσιεύει πιστῶς τὰ λαϊκὰ κείμενα, ἀλλὰ τὰ διαπλάττει ἐπὶ τὸ λογοτεχνικώτερον, σποραδικῶς δὲ μόνον κάμνει χρῆσιν καὶ τοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος. Ὅπωςδὴποτε τὰ δημοσιευόμενα κείμενα φαίνονται πλησιέστερα πρὸς τὰ γνησίως λαϊκὰ καὶ ἀξιοπιστότερα τῶν ἐν τῇ προγενεστέρᾳ συλλογῇ ὑπὸ τοῦ ἰδίου δημοσιευθέντων, ἢ μὴ δήλωσις ὅμως τοῦ τόπου, ἐκ τοῦ ὁποῖου προέρχονται, καθιστᾷ τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν χρησιμοποίησιν ἐπι-

¹ Mazedonische Märchen, gesammelt von Dr Paraskevas I. Miliopoulos. Übertragen von Dr Bernard Vonderlage. Cram, De Gruyter & Co, Hamburg 1951.

σφαλῆ. Ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ γνωστῶν καὶ ἀλλαχόθεν παραδόσεων καὶ διηγήσεων ἢ ἀπλῆ δήλωσις *μακεδονικά* οὐδὲν λέγει.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Bernard Vonderlage, Aus mazedonische Bauernstuben. Mazedonische Legenden, Fabeln und Märchen, gesammelt von Dr Paraskevas Miliopoulos, übertragen von—Hans Christians Verlag, Hamburg. 8ον, σελ. 110.

Ὁ ἐκδότης δημοσιεύει ἐν μεταφράσει τριάκοντα καὶ μίαν λαϊκὰς παραδόσεις, μύθους καὶ παραμύθια, εἰλημμένα ἐκ τῆς ἀνωτέρω κριθείσης συλλογῆς τοῦ Μηλιοπούλου «Ὁ Κότσυφας ὁ Κύρ - Κώστας» καὶ ἄλλης εἰσέτι ἀνεκδότου τοῦ αὐτοῦ συλλογέως. Αἱ μεταφράσεις, διατηροῦσαι φυσικὰ τὰ ἐλαττώματα τῶν πρωτοτύπων, εἶναι ἐπιτυχεῖς καὶ ὀφείλονται χάριτες εἰς τὸν μεταφραστὴν, ὅστις καθιστᾷ προσιτὴν εἰς τὸ γερμανικὸν κοινὸν καὶ τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν ἑλληνικὴν ξένους λαογράφους ἐπιστήμονας τὴν λαογραφικὴν ὕλην τῆς Μακεδονίας, εἰς τὴν ὁποίαν διέμεινε καὶ τὴν ὁποίαν προφανῶς ἠγάπησε καὶ ἀγαπᾷ, Διὰ τὰ νὰ γίνῃ ὁμοῦς ἡ ἐργασία αὐτοῦ ὀφελιμωτέρα, θὰ ἔπρεπε νὰ προσανατολισθῆ καλύτερον πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐν γένει λαογραφίαν καὶ τὰς γενομένας καὶ γινομένας ἐργασίας ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ ἔξω αὐτῆς διὰ τὰς παραδόσεις, τοὺς μύθους καὶ τὰ παραμύθια, περὶ τὰ ὁποῖα ἀρχίζει νὰ ἀσχολῆται. Ἐκ τῶν γραφομένων ἐν τῷ προλόγῳ φαίνεται ὅτι ὁ μεταφραστὴς ὀλίγην γνῶσιν ἔχει τῶν πρὸ τοῦ Kretschmer γενομένων ἐργασιῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν μετ' αὐτὸν διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν Μακεδονίαν. Ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς τοῦ συλλογέως, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀντιλεῖ, μὲ τὰ ἴδια ὀνόματα, δηλ. Forscher καὶ Gelehrte, μὲ τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζει καὶ τὸν ἐπιφανέστατον καὶ σεβαστότατον γηραιὸν καθηγητὴν τῆς Βιέννης Paul Kretschmer, καθὼς καὶ ἡ παράθεσις τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν πρὸς τὴν ἐν ἐμβρῶδει καταστάσει εὐρισκομένην καὶ οὐδεμίαν μέχρι τοῦδε ἐργασίαν ἐπιδείξασαν αὐτοκαλουμένην Ἀκαδημίαν, δεικνύει ὅτι μακρὰν τῆς Ἑλλάδος εὐρισκόμενος ἀγνοεῖ καὶ πρόσωπα καὶ πράγματα.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Bernard Vonderlage, Thessaloniki. Bilder aus der Vergangenheit der Stadt; ihre Beziehungen zur deutschen Geschichte. Cram, De Gruyter & Co, Hamburg 1953, 8ον, σ. 174 + πιν. 8.

Τὸ κομψὸν βιβλίον εἶναι προῖον ρομαντικῆς, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἀγάπης τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησε προπολεμικῶς ὡς καθηγητῆς εἰς τὴν Γερμανικὴν Σχολήν. Ὁ συγγραφεὺς δὲν συνέγραψεν ἱστορίαν τῆς πόλεως, δίδει ὁμοῦς ζωηρὰς καὶ ἐκφραστικὰς εἰκόνας τῶν σπουδαιοτάτων αὐτῆς γεγονότων, δι' ὧν ὁ φιλιςτωρ

ἀναγνώστης ἀποκτᾶ ἀρκετὰ σαφῆ ἰδέαν τῆς μακροαίωνος ἱστορίας τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Αὐτὸ ἐπεδίωξεν ὁ συγγραφεὺς καὶ νομίζω τὸ ἐπέτυχε.

Τὸ βιβλίον ὅμως δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος καὶ διὰ τοὺς περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως ἀσχολουμένους ἱστορικούς. Ὁ συγγραφεὺς προέβη καὶ εἰς ἀρχαιακὰς ἐρεῦνας ἐν Γερμανίᾳ, τῶν ὁποίων προῖόν εἶναι τὰ περὶ τοῦ ἐμπορίου ὑφασμάτων μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ Γερμανίας περὶ τὸ 1800, τὰ περὶ τῶν προξένων τοῦ Ἀμβούργου ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, τὰ περὶ τῶν πρώτων ταξιδιῶν τῶν πλοίων τῆς Γερμανικῆς Ἀνατολικῆς Γραμμῆς, καθὼς καὶ τὰ περὶ τῆς σφαγῆς τῶν προξένων ἐν ἔτει 1876 κατ' ἄγνωστον τέως περιγραφὴν, ἀποκειμένην ἐν τοῖς Κρατικοῖς ἀρχείοις τοῦ Ἀμβούργου. Τὰ κεφάλαια ταῦτα ἀνοίγουν νέας ὁδοὺς διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τοῦ ἐμπορίου τῆς πόλεως πρὸς τὴν Γερμανίαν.

Ἄτυχῆς εἶναι ἡ συσχέτισις τοῦ ὀνόματος τῶν Καβείρων πρὸς ἀνύπαρκτον ὄνομα σημερινῆς ὁδοῦ τῆς Θεσσαλονίκης (Ὀδὸς Καραβουνίων. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τῆς ὁδοῦ Καμβουνίων), καθὼς καὶ τῆς λατρείας αὐτῶν πρὸς τὰ σημερινὰ Ἀναστενάγια, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ ἐπέισακτα ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἄσχετα τελείως πρὸς τὰ ἀρχαῖα Καβείρια. Εἰς τοὺς δημοσιευομένους χάρτας τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας μακεδονικῆς πόλεως Smydra πρέπει νὰ διορθωθῆ εἰς τὸ ὀρθὸν Skydra.

Καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο παρατηρεῖται ἐν τῷ προλόγῳ ἡ ἀπονομή τῶν τίτλων τοῦ καθηγητοῦ καὶ τοῦ διδάκτορος εἰς ἀξιόλογα μὲν πρόσωπα, ἀλλὰ μὴ ἔχοντα τὰς ιδιότητας ταύτας.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Γεωργίου Γ. Ξανθοῦ, Ἱστορία τῆς Γευγελῆς καὶ ἐθνικὴ δρασὶς τῶν κατοίκων αὐτῆς καὶ τῶν πέριξ χωρίων. Θεσσαλονίκη 1954. 8ον, σ. 150.

Ὁ φιλόπατρις συγγραφεὺς, συνταξιούχος δημοδιδάσκαλος καὶ παλαιὸς μακεδονομάχος, βλέπων ὅτι ἡ πατρίς αὐτοῦ Γευγελῆ οὐδαμοῦ ἐν ταῖς ἱστορίαις ἀναφέρεται ὡς λαβοῦσα μέρος εἰς τοὺς ἀπὸ τοῦ 1821 ἐθνικοὺς ἀγῶνας, ἀπεφάσισε νὰ συγγράψῃ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Τὸ ἔργον φυσικὰ δὲν ἦτο καὶ πολὺ εὐκόλον προκειμένου περὶ τῶν παλαιότερων αἰώνων, διότι ἡ ἱστορικὴ ἔλλα διὰ τὰς μικρὰς πόλεις εἶναι πενιχρὰ καὶ δυσεύρετος, ἔστρεψεν δ' ὁ συγγραφεὺς καὶ τῆς ἀπαιτουμένης ἐπιστημονικῆς προπαιδείας. Διὰ τοὺς νεωτέρους ὅμως χρόνους, καθ' οὓς ὁ συγγραφεὺς ἔδρασεν ἐν τῇ πατρίδι του ὡς δημοδιδάσκαλος ἅμα καὶ μακεδονομάχος, τὸ πρᾶγμα ἦτο εὐκολώτερον, διότι ὁ ἴδιος ἐγνώρισε πράγματα καὶ πρόσωπα καὶ γεγονότα.

Πρῶτον μᾶς δίδει ἀξιολόγους πληροφορίας διὰ τὴν Γευγελὴν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς ἀπὸ ἀπόψεως γεωγραφικῆς, οἰκονομικῆς καὶ ἐθνολογικῆς κατὰ

τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Κατόπιν, εἰσερχόμενος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως, πραγματεύεται πρῶτον διὰ βραχέων περὶ τῆς ἀρχαίας Εἰδομένης. Τὰ λεγόμενα δυστυχῶς δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα σφαλμάτων. Ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ εὐθὺς κατόπιν λεγόμενα περὶ κτίσεως καὶ ἀυξήσεως αὐτῆς ἀπὸ μικροῦ χωρίου εἰς πόλιν, τὰ περὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς, τῶν προκρίτων, τῶν ἀρχῶν, τῆς διοικήσεως, τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ἱερέων, τῶν σχολείων, τῶν διδασκάλων καὶ διδασκαλισσῶν, τῶν σχέσεων μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων, τῆς ψυχαγωγίας, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων. Τὰ τελευταῖα εἶναι πολὺ συνοπτικά. Πολὺ ὅμως σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἐπόμενα κεφάλαια, τὰ ὅποια ἀναφέρονται πλέον εἰς τὸν Μακεδονικὸν ἀγῶνα. Αἱ πληροφορίες, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ συγγραφεὺς, μαζὶ μὲ τὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων τῶν ἀγωνιστῶν καὶ τῶν ἐθνομαρτύρων, οἱ ὅποιοι ἔπεσαν ὑπὸ τὸ δολοφονικὸν ἐγχειρίδιον τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων, ἀποτελοῦσι πλουσίαν πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ μεγάλου τούτου ἐθνικοῦ ἀγῶνος ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ.

Ἄξιοσημείωτον εἶναι ὅτι, πρὶν ἀκόμη ἀρχίση ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Ἀθῆναις Μακεδονικοῦ Κομιτάτου, οἱ ἐντόπιοι, αἰσθανόμενοι τὸν ἐκ τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας κίνδυνον, εἶχον προβῆ εἰς τὴν ὀργάνωσιν ἀμυντικοῦ σωματείου ὑπὸ τὸ ὄνομα μὲν «Φιλικὴ Ἑταιρεία», τὸ ψευδώνυμον δὲ «Φιλόπτωχος ἀδελφότης», τὸ ὁποῖον βραδύτερον πλείστας ὑπηρεσίας παρέσχεν εἰς τὰ κατὰ τῶν Βουλγάρων ἀγωνιζόμενα ἑλληνικὰ ἀνταρτικὰ σώματα, καταπληκτικὸν δὲ εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἀγωνιστῶν οὐ μόνον ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ μικρότερα ἀκόμη χωρία τῆς περιοχῆς, πράγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὸ ζωηρότατον ἑλληνικὸν αἶσθημα τῶν κατοίκων, μολοντί ἢ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ὠμίλου, δὲν ἦτο ἡ ἑλληνική. Ὁ συγγραφεὺς δύναται νὰ εἶναι ὑπερήφανος, διότι ἀπέδειξεν ἡλίου φαεινότερον ὅ,τι ἐπεθύμει νὰ ἀποδείξῃ, τὴν συμβολὴν δηλονότι τῆς πατρίδος του εἰς τοὺς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνας.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Τ η λ ε μ ά χ ο υ Ἀ γ γ έ λ ο υ, Μεγάροβον καὶ Τύροβον τὰ δύο ἑλληνικὰ φρούρια τῆς πόλεως Μοναστηρίου καὶ φωλεὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη 1954. 8ον, σ. 39.

Ὁ συγγραφεὺς, καταγόμενος ἐκ Μεγαρόβου καὶ ἔγγονος τοῦ ἐθνομάρτυρος Μητῆ Βίστα, ζήσας ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀμερικῇ, παρέχει ἐν τῷ προλόγῳ ἐνδιαφερούσας πληροφορίες διὰ τὰς δύο κωμοπόλεις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκθέτων τὰς ἀναμνήσεις του ἀπὸ τῶν παιδικῶν του χρόνων καὶ παραθέτων κατάλογον ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν καὶ προσώπων, καταγομένων ἐξ αὐτῶν. Τὸ κύριον μέρος τοῦ ἔργου ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὸ 1852 γενομένην, ὡς λέγει, ἀπόπειραν ἐπαναστάσεως κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ πάππου του. Ἐκ τῶν παρεχομένων πληροφοριῶν προκύπτει

ὅτι πολλοὶ Μεγαροβίται, ἀνησυχοῦντες ἐκ τῆς ἀρξαμένης ὑπὸ Ρώσων μοναρχῶν σλαβοβουλγαρικῆς προπαγάνδας ἀνὰ τὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας Μοναστηρίου, συνέπηξαν ἐπαναστατικὴν ὀργάνωσιν, ἣτις ὅμως, προδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Πελαγονίας Βενεδίktου, δὲν ἠδυνήθη νὰ δράσῃ, συλληφθέντος τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς καὶ μεταχθέντος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου καὶ ἀπέθανεν εἰς τὰς φυλακάς. Ἐν τέλει δημοσιεύεται καὶ ἕμμετρος ἐξιστορήσις τῶν γεγονότων, ὅχι πολὺ ποιητικῆ, ὑπὸ τοῦ ἐκ Φλωρίνης Δημ. Γ. Τσιαπάνου.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Α. Κανατσούλη, Μακεδονικὴ προσωπογραφία (Ἀπὸ τοῦ 148 π.Χ. μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου). Θεσσαλονίκη 1955. (=Ἑλληνικά. Παράρτημα 8). 8ον, σ. 183.

Ποίαν σημασίαν ἔχει ὁ καταρτισμὸς προσωπογραφίας πλήρους τῶν γνωστῶν ὅπωςδὴποτε προσώπων μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου διὰ τὴν πληρέστεραν γνῶσιν αὐτῆς δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐρμηνευθῆ. Βεβαίως καὶ ἄνευ τῶν προσωπογραφικῶν ἔργων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰδήσεων τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι δυνατόν νὰ γραφῆ ἡ πολιτικὴ ἱστορία ἐνὸς λαοῦ εἰς τὰς μεγάλας αὐτῆς γράμμάς. Αἱ περισωθεῖσαι ὅμως ἐπιγραφαί, τῶν ὁποίων τὸ πλῆθος ὁσημέραι αὐξάνει ἐκ τῶν νέων εὐρημάτων, ὀλίγαι μόνον ἀναφέρονται εἰς σπουδαῖα πολιτικὰ γογονότα· αἱ πλεῖσται ἀναφέρονται εἰς τοπικὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα, οἷον λατρείας, ἀγῶνας, δωρεάς, εὐεργεσίας, τιμὰς πρὸς ἐπιτοπίους εὐεργέτας ἢ ἀρχοντας κ.τ.τ., τὰ ὁποῖα ἐὰν δὲν ἔχουν τὴν σημασίαν τῶν μεγάλων πολιτικῶν γεγονότων, εἶναι ὅμως σπουδαῖα διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀρχαίου βίου, τοῦ τε δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ. Τὴν σπουδαιότητα δ' αὐτῶν αὐξάνει τὸ γεγονός, ὅτι περὶ τοῦ κατ' ἰδίαν βίου τῶν πόλεων καὶ πολλάκις καὶ ἐπαρχιῶν ὀλοκλήρων σπανίως ὁμιλοῦν οἱ συγγραφεῖς. Κατὰ ταῦτα ἡ συγκέντρωσις τῶν ὀνομάτων τῶν εἴτε εἰς τὴν γενικὴν εἴτε εἰς τὴν τοπικὴν ἱστορίαν κατὰ μίαν ὀρισμένην περιόδον δρασάντων προσώπων μετὰ σημειώσεως τῶν ἰδιοτήτων καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν ἀποτελεῖ χρησιμώτατον βοήθημα διὰ τοὺς περὶ τὴν περίοδον ταύτην ἀσχολουμένους ἱστορικούς καθὼς καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους, πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἐκάστοτε εὐρισκομένων νέων ἐπιγραφῶν· ἰδιαιτέραν δὲ σημασίαν ἔχει διὰ τὰ δημογραφικὰ προβλήματα, τὰ προβλήματα δηλονότι τῆς συγκροτήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἐξ ἐνὸς ἢ πλείων ἔθνων.

Προσωπογραφίαι, ἀφορῶσαι εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἔργου του, ἔχουν ἐκδοθῆ μέχρι τοῦδε δύο, ἡ μὲν ὑπὸ τοῦ Berge διὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Schoch, περιλαμβάνουσα τοὺς ἀπὸ τοῦ βασιλέως τούτου μέχρι τοῦ 168 π.Χ. χρόνους. Τρίτη ἔρχεται ἡ παροῦσα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τοὺς ἀπὸ τοῦ

148 π.Χ. χρόνους μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, δηλ. τὴν κατ' ἐξοχὴν Ρωμαιοκρατίαν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ Μακεδονία ἀπὸ κράτους ἄλλοτε ἐλευθέρου καὶ ἰσχυροῦ εὐρίσκεται μεταβλημένη εἰς ἐπαρχίαν ρωμαϊκὴν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἔχει μεταβληθῆ ἀπὸ κρατικῆς εἰς ἐπαρχιακὴν, ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι ἡ τοπικὴ διοίκησις καὶ ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν κεντρικὴν, αἱ τοπικαὶ λατρεῖαι καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὰς ἱερά, ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις, τὸ ἐμπόριον καὶ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ ἡ ὀργάνωσις αὐτῶν, ὡς καὶ τὰ πρόσωπα, ἐπισημότερα ἢ ἀσημότερα, τὰ ὁποῖα κατὰ τινὰ τρόπον ἔδρασαν ἐντὸς τῆς ὅλης ἐπαρχιακῆς ζωῆς καὶ τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα μᾶς περιέσσωσαν κυρίως αἱ ἐπιγραφαί.

Ὁ συγγραφεὺς, ἀσχολούμενος ἀπὸ ἐτῶν μὲ τὰ προβλήματα τῆς δημοτικῆς καὶ ἐπαρχιακῆς ὀργανώσεως τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Ρωμαιοκρατίαν, ὀρθῶς ἀντελήφθη τὴν χρησιμότητα τῆς προσωπογραφίας τῶν χρόνων αὐτῆς διὰ τοὺς μελετῶντας τὴν σύγχρονον ἐπαρχιακὴν μακεδονικὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει ρωμαϊκὴν. Ὅθεν καὶ συγκεντρώσας τὴν σχετικὴν ὕλην κατήρτισε καὶ ἐξέδωκε τὸ παρὸν βιβλίον. Τὸ ἔργον δὲν ἦτο εὐκόλον, διότι τὴν ὕλην παρεῖχον κυρίως αἱ ἐπιγραφαί. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Μακεδὼν λόγιος Μ. Δήμιτσας εἰς τὸ γνωστὸν του ἔργον «Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις καὶ ἐν μνημείοις σφζομένοις» προσεπάθησε νὰ συγκεντρώσῃ τὰς μέχρι τοῦ 1896 γνωστὰς ἐπιγραφάς, ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι πολλὰ τούτων εἶναι κακῶς ἐκδεδομένα προσετέθησαν ἕκτοτε ἄλλαι πολλαί, νεώτερον εὐρεθεῖσαι, αἱ ὁποῖαι, μὴ συγκεντρωθεῖσαι δυστυχῶς μέχρι τοῦδε εἰς ἓνα τόμον, εὐρίσκονται ἐγκατεσπαρμέναι εἰς διάφορα δυσπρόσιτα πολλάκις δημοσιεύματα καὶ δὴ καὶ εἰς τοπικὰς μακεδονικὰς ἐφημερίδας. Ὁ συγγραφεὺς φιλοτίμως ἐργασθεὶς κατάρθωσε μετὰ πολλοῦ κόπου νὰ συγκεντρώσῃ ὅλον τὸ ἐκδεδομένον καὶ ἐν τισὶ καὶ ἀνέκδοτον ὕλικόν καὶ νὰ καταρτίσῃ ἔργον κατὰ τὸ δυνατόν ἄριον.

Τὰ ὀνόματα κατατάσσονται μεθοδικῶς, συσχετίζονται πρὸς ἄλληλα, δσάκις ὑπάρχει τις σχέσις καὶ δὴ συγγενικὴ, καταρτιζομένων, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν, καὶ γενεαλογικῶν δένδρων, καὶ σχολιάζεται δεόντως ἡ δρᾶσις τῶν προσώπων, παρατιθεμένης καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Πίνακες τῶν τίτλων, τῶν ἀξιωμάτων, τῶν ἐπαγγελμάτων κτλ. συμπληροῦσι τὸ ἔργον καὶ διευκολύνουν τοὺς εἰδικώτερον περὶ τι τῶν τοιούτων ἀσχολουμένους ἐρευνητάς. Πολὺ μεγαλυτέρα θὰ ἦτο ἡ διευκόλυνσις, ἂν προσετίθεντο καὶ πίνακες τῶν ὀνομάτων τῶν τόπων καὶ τῶν θεῶν, ὡς καὶ τῶν διαφόρων θιάσων, κολλεγίων, θρησκευτικῶν ἢ ἄλλων συλλόγων καὶ συνηθειῶν. Τὸ βιβλίον ἐν γένει ἀποτελεῖ ἀπόκτημα διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, διότι πληροῖ ὑφιστάμενον κενὸν καὶ μάλιστα διὰ χρόνους ὀλιγώτερον γνωστούς, σπουδαιότητας ὅμως διὰ τὴν μεταγενεστέραν διάπλασιν τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

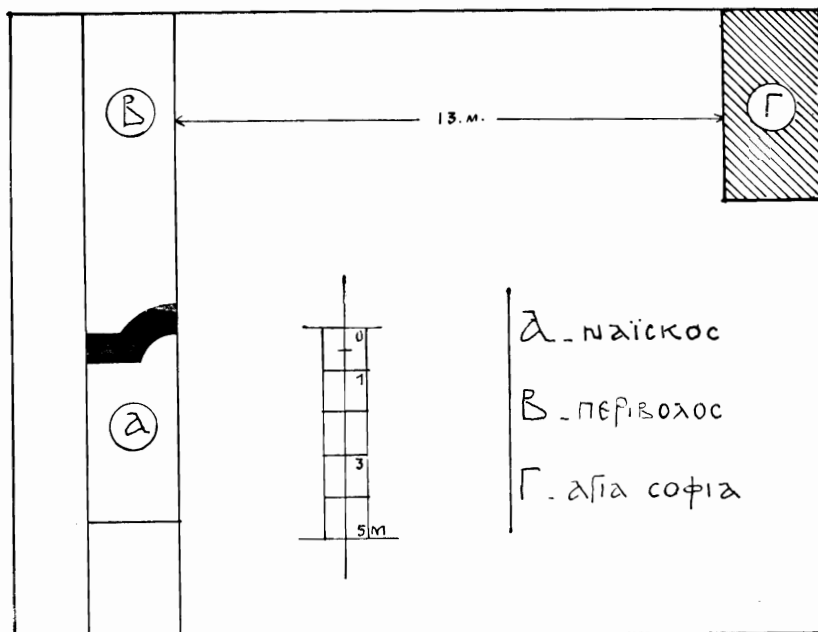
Πλήν τούτου ὁμως ἀποτελεῖ καὶ ἄμεσον καὶ ἀποστομωτικὴν ἀπάντησιν εἰς τοὺς ἐξακολουθοῦντας νὰ ἀμφισβητῶσι τὸν ἑλληνισμόν τῶν Μακεδόνων. Ὁ Ο. Hoffmann εἰς τὸ παλαιότερον αὐτοῦ περὶ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων καὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν ἔργον του, συγκεντρώσας τὰ προσωπικὰ ὀνόματα αὐτῶν, ἀπέδειξε τὸν ἑλληνισμόν των. Τὸ προκείμενον βιβλίον διὰ τῆς συγκεντρώσεως 1479 ὀνομάτων, τὰ ὅποια, πλὴν τινων ρωμαϊκῶν ἢ ἑλληνορωμαϊκῶν, ὀφειλομένων εἰς τὴν φυσικὴν ἐπίδρασιν τῆς Ρωμαιοκρατίας, καὶ ἐλαχίστων θρακικῶν, προερχομένων κυρίως ἐκ γειτονικῶν πρὸς τὴν πέραν τοῦ Νέστου Θράκην περιοχῶν, εἶναι ἀπαξάπαντα ἑλληνικά, καὶ αὐτὰ ἀκόμη, τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν βορειοτάτων περιοχῶν, ὡς τῆς Λυγκηστίδος καὶ τῆς Παιονικῆς Δερριόπου, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας ἐξηκολούθησε νὰ ὑφίσταται ἀμείωτος μέχρι καὶ τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος. Δυστυχῶς διὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους αἱ ἐπιγραφικαὶ πηγαὶ στερεοῦν, διὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ὑπὸ τῶν ἀγιορειτικῶν ἐγγράφων, τὰ ὅποια, ὅπως αἱ παλαιαὶ ἐπιγραφαί, ἀποτελοῦσι τεκμήρια ἀναντίρρητα τῆς συνεχίσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων.

ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΔΕΙΚΝΥΟΝ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ 1926
ΑΠΟΚΑΛΥΦΘΕΝΤΟΣ ΝΑΪΣΚΟΥ ΒΟΡΕΙΩΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Τὸ κατωτέρω παρατιθέμενον διάγραμμα ἔγινε τὸ 1926 καὶ δεικνύει τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῶν τότε ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τοῦ ναΐσκου (Α) κατὰ τὴν διάνοξιν τῶν θεμελίων διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς βορεινῆς πλευρᾶς τοῦ σημερινοῦ περιβόλου τῆς Ἁγίας Σοφίας (Β). Ἐπίσης τοῦτο δεικνύει τὴν θέσιν τοῦ ναΐσκου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῆς ὁποίας ἡ ΒΔ γωνία σημειοῦται μὲ τὸ γράμμα Γ.

Μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ διαγράμματος τούτου συμπληροῦνται αἱ μέχρι τοῦδε ὑπάρχουσαι πληροφορίες περὶ τοῦ κατὰ τὸν μάρτυρα τῆς Ἁγίας Σοφίας μονυδρίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὁποίου ἀπεκάλυψε τὸ ἔτερον τῶν ὑπὸ τοῦ πατρὸς Εὐθυμίου δημοσιευθέντων ἀνωτέρω (σ. 365 κέ.) δύο ἐγγράφων τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Διονυσίου.

Α. ΕΥΓΟΠΟΥΛΟΣ